

Ko e Pāenga

Konifelenisi hono Teau mā Ua' (102) 'a e Siasi Uesiliana
Tau'atāina 'o Tonga' & Senituli Ua 'o e Lotu' 'i Tonga (1826—2026)

Hokohoko

1. Fakamālō mo e tatau kau Faifekau Ta'u 70
2. Fakamatala Pekia
3. Malanga Huufi Falelotu Tatakamotonga I
4. Fakahū Lotufehu 'i faka'osi 'o e Senituli Uá
5. Fakamatala Okooko mei he Konifelenisi
6. Ngāhi Fakamālō 'a e Konifelenisi

1. FAKAMĀLŌ MO E TATAU

'a e kau Faifekau 'oku mālōlō
'i he Konifelenisi hono 102—2026.

1. Sīmote Mēsuilame Vea

Ko e potu Folofola na'a kutali ui 'aki 'i hoku hilifakinima ki he ngāue faka-Faifekau' 'i he Konifelenisi 'o e 1988, ko Selemaia 1:9–10 "*Pea mafao mai 'e Sihova hono nima', 'o ala ki hoku ngutu', pea folofola 'a Sihova kiate au, Vakai, kuó u 'ai 'eku ngaahi lea' ki ho ngutu: sio mai, kuo u fakanofa koe he 'ahó ni ke fai ki he ngaahi kaka' mo e ngaahi pule'angá, ke ta'aki pea ke laiki, pea ke maumau mo faka'auha; ke langa pea ke tō.*" Tānaki atu ki ai 'eku potu Folofola manako: Sione 10:10e "...ko aú kuó u ha'u koe'uhí ke nau ma'u mo'ui pea ke nau ma'u 'o lahi 'aupito." Ko e kanoloto ia 'eku tali ui kuo fai ma'a hoku 'Eikí 'i he'ete pole ki he ngāue faka-Faifekau'.

Na'a kutupu hake pē 'i he tu'unga fale 'o e ngāue faka-Faifekau' 'o tatau pē 'i he tafa'aki 'eku tangata'eikí meia Nanisē Langi mo Mōsese, kia 'Āsena mo Lemiueli Vealoloko, pea kia 'Uluaki Kapiteni 'Epalahame Vea (Kolisi Tonga) mo Rev. Tevita Haupeahiki Vea (he kuo Hiki e Hau) mei he 'api ko Talame'afou' (Pangai/Fanganonu). Pea mei he tafa'aki 'eku fine'eikí; Siokātame Tupou (*Fakatoumata'u*), Sōsaia Tava Vaea (Fakahē) kia Sepiuta Siu-ki-Hōleva Toakase (Tupou) Vea, ko e ongo huli na'e hangē ko ha lito pē, kae tou-tui ki moana he mātēaki 'a hoto nāpa'a lilo: "*feilaulau kae TUI PĒ*" (*Tonuhia 'a Faiekina*).

Na'e fai e tuku fonua' 'i he 'api ko Lonitoní he 1956, lolotonga 'oku ngāue faka-Faifekau 'a Tevita mo Toakase 'i he Kolisi Pilolevú 'i Pangai, Ha'apai. Ko e si'i au 'i he fānau 'e toko 4, pea lahi 'a Mele Vī, fā'ele'i 'i Longoteme, hoko ai 'a Tevita, fā'ele'i 'i Talafo'ou, pea tamatō (hūfanga he fakatapu) e fika 3–hili e foki mei Niuá (Vaipoa)—ko e ha'aha'a 'o e fu'u vahafolau, pea 'oku ou fakafeta'i lahi ki he 'Eikí na'e 'ave 'a e taha kae tuku mai 'a e taha ke talia 'a e ui na'e fai ma'aku ki he ngāue 'a e Siasí.

Ko e pole lahi foki 'eni ki he ui kuo fai kiate aú he na'a ku ongonā ma'u pē e hikuhikule'o 'o 'eku tangata'eikí he ngāue; 'A e ngaahi matamata'au mo e ngaahi ngaluolua 'o e vahafolau na'a ne folauá, ka na'e lusia pē ki taulanga, he ko e feilaulau kae TUI PĒ (*Tonuhia 'a Faiekina*). Na'a ku tupu hake pē he loto fale 'o e Siasí, pea na'e 'ikai ke u sola ki he ngaahi founa fakalelele 'o e ngāue; pea neongo na'e 'i ai pē e taimi kuo tō takutaku mai ai e matangí kae taau pē ko e 'Eikí na'a ne 'i vaka pē.

Ko e ki'i koloa ia na'e tukutukulaumea mai mei he taukei ngāue 'a e ki'i lotofale masiva ko eni; "Taukave ma'u pē ki he me'a 'oku mo'oni mo totonú, neongo 'e 'ikai 'ofeina ai koe". "Faka'apa'apa ki he kau Taki 'oku nau tauhi 'a e laó mo e Konisitūtone", pea "fakamelino mo kinautolu kotoa pē 'oku uesia 'enau totonú". Na'e 'ikai ma'u 'e he ongo matu'a' ha faingmālie

ako, ka na'e 'ikai tuka ai 'ena tukupā ki he ngāue, mo lamalama faingamālie ai pē. Ko e ongo "Maamaloa" mei he Kolisi ko Tupou (1940) mo e Kolisi Kuini Salote (1943).

Na'e ikuna 'e he tangata'eiki 'a e polokalama ako L.Th (Melipoane), pea na'e 'ikai hū ki Sia'atoutai, kae ako tua'ā pē mo fai 'a e ngāue faiako 'i he ngaahi ako lotoloto 'a e Siasí. Na'e toki ui ke Tiuta 'i he Kolisi Sia'atoutai he 1965, pea lava 'o ma'u ai e faingamālie ke fai 'ene feinga ako ki PTC 'i Fisi mei he WCC mei Siniva' kuo ta'u 50, pea kuo laka hake he ta'u 'e uofulu tupu 'ene māvae mo e ako 'i loki ako.

Na'a ku hū ki he Kolisi Sia'atoutai 'i he 1976, 'oku ou kei talavou si'i pē, ta'u 20. Ko 'eku tukupā ia ki he'eku tangata'eiki te u hoko atu 'emau ngāue, lolotonga 'emau 'i Fisi, hili 'ene ikuna 'ene feinga ako na'e fai 'i he PTC (Fisi) 'i he 1972 (Dip. Divinity). Na'a ku fononga ai 'i hoku u' pea fakafeta'i ne avangi 'e he Laumalie Mā'oni'oni e faingamālie ke u hoko atu ai ki he PTC (Fisi) 'i he 1979 (B.D), Kolisi Faiako (STEP) 1983, Switzerland (1984, Cert. Ecumenic), Nashville, USA (1986, MA Christian. Ed.), Selusalema (1987, Cert. Bible in Context). Neongo na'e 'i ai e faingamālie ke hoko atu 'o fakakakato hoku PhD, ka na'e 'ikai tali 'eku kolé, pea u loto fiemālie pē ke tali 'a e tu'utu'uni 'a e Siasí ke u foki mai ki he ngāue; he 'e toki fai 'a e hoko atu. Neongo kuo lava atu eni e ta'u ia 'e 39 (2026) pea kuo ta'alo mai 'a e mālōlo' mo e kei fakaongoongo pē!

Na'a ku kamata ngāue ko e Tiuta 'i he Kolisi Sia'atoutai 'i he 1982, ko e Pule Ako ko Rev. Lopeti Tāufa, pea Tiuta Lahi 'a Rev. Toa Finau. Pea ko hoku kaungā ngāue ko Rev. Havili Mone, Rev. Sōsaia Folau, Rev. Sione F. Ha'angana, Rev. Tu'itupou Kaea, Rev. Savinata Moala, Rev. Finau Kilioni 'Ahio, mo Rev. Finau Lokotui. Ko e Tauhi kau Tikonesí ko Lātū Mone. Setuata Lahi ko Taniela Manu. Na'a ku nofo pē he ki'i fale ko Niutōua, fakataha mo Kilioni 'Ahio mo Finau Lokotui. Ko e fale 'o e kau Tiuta kei talavou.

Na'e fokotu'u au ko e Faifekau Akoako 'i he 1983, pea Hilifakinima ko e Faifekau Hoko 'i Mē 1988, 'oku ou kei talavou pē. Fakafeta'i na'e 'osi fakaili pē 'e he "Matangi Luaahk" ha ki'i huli feilaulau mei he fale 'o Siakumi, mei he Fungafonua. "Ko hoku lotō ia, Vaioleti Siakumi." Pea na'e fakama'u e kovinānite 'i he 'aho 6 'Okatopa, 1988.

Fakafeta'i ko e ikuna eni e ngāue mo 'ema kei tukupā ai pē ke 'alofaki e ki'i Nāpa'a Lilo 'o e "Feilaulau kae Tui pē". Na'e fakakoloa 'e he "Matangi Luaahk" 'a homa manava' pea foaki mai ha fānau 'e toko 4, ko e toko ua fefine, pea ua tangata, pea kuo ma'u fāmilī ai 'a e toko ua. Kuo 'i ai eni mo ha makapuna 'e toko 5, he a'u mai ki he ta'ú ni (2026). Ko e fakakoloa ki he ui kuo fai, ko e feongoongoi mo fetokoni'aki kuo fai mo e ki'i fāmilī 'i he ngāue kuo ui kimaotolu ki a.

Ko e fu'u tāpuaki lahi kuo mau fakamo'oni 'i he ui ko eni kuo fakakoloa 'aki e ki'i fāmilī masiva' ni, ko e ngaahi faingamālie kehekehe ko e MANA PĒ 'ENE MEESÍ, he mala'e 'o e ako mo e ngāue. Ko e ngaahi faingamālie ako ko 'eni 'a e fānau, ko e ngaahi sikolasipi katoa na'e fakafou mai 'i he ngaahi Kolisi Tutukú, mo e ngaahi kautaha fakavaha'a-pule'anga.

Na'e ikuna 'e Patricia Siukihōleva Toakase Vea Jr. hono Bachelor in Information Technology, mei he Auckland University of Technology, ko e sikolasipi 'a e Pule'anga Nu'usila. Na'e ngāue 'i he Potungāue Ako 'a e Siasí ko e IT Coordinator he va'a Research 'a e TTI 'i he ta'u 'e 12. Pea kuo hiki mo e fāmilī ki Nu'usila, 'o ngāue ko e Check in Agent 'i he kautaha ko e Menzies Aviation, pea kuo toe ma'u faingamālie ke hiki ki he Potungāue 'a e Pule'anga ko e 'Ofisa Fai Lēsisita he Potungāue MBIE. 'Oku ne ma'u hoa kia Sitani Halaifonua 'o Houma Vava'ú, mo 'ena ki'i fānau ko 'Elina, 'Ana mo Sione.

Na'e ma'u faingamālie sikolasipi foki 'a Mesuilame Mahe'uli'uli Simote Vea jr. mei he Pule'anga 'Aositelelia' 'o lava'i hono Bachelor degree (USP), mo hono Master in Economics degree (Sydney University) pea ngāue ko e Chief Economist ko e Acting Director 'o e Planning he 'Ofisi Palēmia. Na'a ne tokoni kāpitēni foki he timi Senituli 'a e 'akapulu, he 2009 'a Toloa,

pea ne nau ma'u ai e silá. Na'a ne hoko atu 'o kapiteni 'i he timi fakafonua si'i hifo he ta'u 20 ki he ipu 'a mamar' 'i 'Itali, 2011. Na'a ne "Maamaloa" kotoa talu mei he 'ene form 5, 6, 7 pea 'i ai mo e Loumaile. 'Oku ne ma'u hoa kia Mele Koula Siua (Master in Accounting NZ) 'o Petani, 'Eua pea mo hona ki'i 'ofefine ko Vaioleti Hayim 'o Manameesi Jr.

'Oku teu faka'osi 'e 'Amelia Mele Vi 'i Sune, 'a hono Master in Commerce specializing in Economics (Auck. Uni.) ko e scholarship 'a e Pule'anga Nu'usila', hili ia 'ene lava'i lelei hono Bachelor in Commerce mei USP. Kuo laui ta'u 'ene ngāue 'i he Tonga National Reserve Bank. Ko Valencia Lealofi Hope Veia Jr. ko e ki'i koloa fufu mo e tāpuaki makehe 'a e fāmili' kuo hoko ko e Class Captain 'a e fuofua Form 1 International 'a e Kolisi Kuini Salote, pea fiefia ke hū atu eni he Form 2 ako nofoma'ú.

Ko Tevita Toutui-he-Mo'oni faka-'Oikumeni Veia jr 'a e si'i, na'a ne ako 'i Mailefihi Siu'ilikutapu, pea hiki ki Toloa 'o kau he 'uluaki timi toko 4 'a Toloa ki Newington College (2008), 'o kamata year 10, pea lava'i lelei e sivi he year 12 'a e HSC Newington College (Australia) pea tu'u hono hingoá he papa loki kau "Maamaloa" ko e toe Kapiteni timi 'Akapulu 1st XV, pea toe ma'u fakafoki e silá hili ha ngaahi ta'u lahi. Hoko atu ki hono Advance Dip. Business he TAFE pea 'oku ngāue ko e Retail Logistics Assistant Manager & Store Development he PVH Brands 'i Senē pē.

Na'e pekia pē 'a e tangata'eiki' he 1986, 'i hono ta'u 65, hili 'ene poaki mālōlō-ko e faingata'a fakaesino-he 1980. Ko hono ta'u 60 pē ia. Ko e kafo he taulōfu'u 'o e ngāue makehe na'a ne fai ki he fa'u 'ene Tohi Malanga ko e fo'i malanga 'e 150, ke fakamanatu 'a e ta'u 150 'o e hake lotu he 1976. Neongo e mafatukituki 'o e ngāue Tiuta Lahi 'a e Kolisi Sia'atoutai, ka na'a ne ikuna pē, he ko e ki'i Nāpa'a Lilo 'o e "Feilaulau kae TUI pē". Na'e kau atu foki 'a e fu'u mo'ui fuoloa na'e a'usia 'e he'eku fine'eiki Toakase (Tupou) Veia, he hokosia hono ta'u 97 he 'aho 18 'o 'Okatopa 2020, 'i he fu'u tāpuaki makehe 'o e Kelesi na'e 'inasi ai homau ki'i fāmili'.

Ko ia, kuo hoko 'emau tukumo'ui' he ta'u kotoa pē ko 'emau feilaulau fakafeta'i mo e hounga'ia 'ata'atā pē, 'i he fu'u 'ofa kuo ta'imālie ai 'a e ki'i fāmili masiva' ni; pea mo e faka'amu ke mau kei kāfataha pē 'i he tali ui kuo fai ki he angi 'a e Matangi "Luaahk" 'o tataui ai pē ha ngāue'anga pe ha feitu'u, 'oku ui kimautolu ki ai.

Ko 'eku tali hoku ui' na'e 'ikai fakangatangata pē ki he ngāue tefito 'a e Siasi Uēsilianaa', ka na'e toe mafao atu ki he ngaahi Siasí, pea u hoko ai ko e Sekelitali Seniale 'i he Kōsilio 'o e Ngaahi Siasí 'i Tonga' ni(1994–2005). Na'a ku ma'u ai 'a e ngaahi faingamālie ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekehe, 'o kau ai e ngaahi kole tokoni ki he ngaahi kautaha 'i tu'apule'anga mo Tonga' ni, ki hono langa 'o e Senitā faka-'Ekumenikale 'o e Kōsilio, 'i Vaolōloa. Na'e huufi 'i he 'aho 20 'o Fepueli, 1999. Na'e lava foki 'o fakalele ai 'a e ngaahi polokalama ako ma'a e ngaahi Siasí, tautefito ki he fakaivia 'o e kakai fefine' mo e to'utupu; pea pehē ki he ngaahi tefito'i tui 'oku makatu'unga ai 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi Siasí. Neongo na'e mahino ko e pole faingata'a ke tākanga 'a e ngaahi fohé 'i he kehekehe 'a e ngaahi tu' mo e faka'uhinga, ka na'e toutui pē he ko e feilaulau kae TUI PĒ.

Lolotonga 'a e ta'u ko eni 'e 11 'i he ngāue faka-'Ekumenikalé, na'a ku lava 'o kau atu ai ko e mēmipa ki he Konifelenisi 'o e Ngaahi Siasi 'o e Pasifiki (Fisi), pea fakafofonga mei he Pasifiki ki he Va'a 'o e Kosilio 'a e ngaahi Siasi 'o Māmani ko e Global Ecumenical Network for Uprooted People (Siniva), pea pehē ki he Poate 'a e Institute for Life and Peace (Sweden). Ko e tāpuaki 'o e ngaahi ta'u ko eni, ko e lava ke te tali 'a e ngaahi pole 'o e ngaahi ta'au fakamāmani lahi mo e ngaahi uesia 'oku hoko ki he Pasifiki' mo e Siasí 'o a'u ki he tō kehekehe mo e fehangahangai 'i he tu' mo e founga ngāue. Ka neongo kotoa ia, na'e hoko kotoa pē ko e koto fakakoloa ki he fakaloloto 'o hoto ui.

Na'a ku hoko foki ko e Palesiteni 'o e Kolisi Tutuku Sia ko Mo'ui 'Aonga 'a e Ako Ma'olunga ko Tupou, pea tataki ai e vīsone ki ha Ako Ma'olunga Angé, 'o a'u ki hono fokotu'u 'o e 'Apiako Tupou Tertiary Institute. Neongo hono ngaahi faingata'a pea hangē ha fatongia mavahe eni mei he'ete tefito'i ngāue ka na'a ku lau eni ko e toe fakalahi atu ki tu'a mei he anga maheni, 'a hoku ui kuo fai 'e he 'Eiki ki he'ene ngāue. Na'a ku faka'aonga'i 'a hoku ki'i taimi mālōlo he ngāue 'a e Siasí ke fakahoko ai e folau ngaahi feinga pa'anga 'a e Kolisi Tutukú, pea fai pē 'o a'u ki he mavahe mai 'a e Kolisi Tutukú ki Vaololoa, mo Nukunuku, mo Tapuni Siliva. 'Oku kei fai pē e fakaavaava taimi ke lava 'o kei fakakakato 'a e fatongia fakamaile ua ko eni ma'a e Kolisi Tutuku Sia ko Mo'ui 'Aonga, ko e fakamo'oni ai pē ki hoto ui kuo fai mei he "Matangi Luaahk".

Na'e lava foki 'o fokotu'u 'a e Sia Finance ko e va'a fakapisinisi 'a e Kautaha Tutukú, 'o kamata pē he feinga ke tokoni'i 'a e kau Faiako 'a e Tupou High mo e TTI ke nau lava pe 'o nō faingofua. Kuo toe mafao atu eni e ngāue 'a e Sia Finance, pea kuo nau faka'aonga'i 'a e talēniti 'o e hoā he'ene ngāue 'i he Pangikē Tongá, pea pehē ki he fili ia 'e he ECLOF (Siniva) ke ne tokanga'i e va'a soft loan 'a e Kosiliō Ngaahi Siasí. Na'e fokotu'u ai 'e he Sea Poaté mo hono kau mēmipa, ke 'ahi'ahi tokanga'i 'e Vaioleti S. Veā 'a e Sia Finance, pea kuo lava eni 'o faka'atā ke lava 'a e kau ngāue kotoa 'o e Siasí, kau Faifekau, kau faiako 'o e ngaahi 'apiako 'a e Siasí, mo e kau ngāue 'i 'ofisi' 'o a'u ki he 'otu motú. Ko ia, 'oku felupe pē e fatongia fakamaile ua ko eni he ta'u eni 'e mei 10 ma'a e Kolisi Tutukú, 'i he loto fale 'o e ki'i fāmili, ko 'emau fakamo'oni ki he toe loloto atu e ui 'oku fai ki homau ki'i fāmili. Kuo fai foki 'a e fakaheheheka 'o e ki'i ngāue ni ke fetukutuku ki ha founa fakafoki ki Vaolōloa, pea mo ha kau 'eikivaka fo'ou te nau tataki 'a e ngāue 'a e kautaha tutukú, he kuo hokosia 'a e taimi.

'Oku ou fie fakakau 'i he'eku tala lotó ki he pole 'o e ngāue faka-Faifekau 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi me'a faka-Politikale. Na'a ku kamata faitohi pē 'i he "Tohi ki he 'Etita" 'i he ngaahi nusipepá pea pehē ha 'ātikolo 'i he Tohi Fanongonongó ki he mahu'inga 'o e le'o fakataulama 'o e Siasí 'i he fonua mo e ngaahi me'a fakapolitikale. Na'e mahino pē ko e pole matu'aki faingata'a 'eni, he na'e mahino 'i he faka'osi'osi 'o e 1980 tupú, kuo hake mai 'a e peau 'o e liliú mo e fiema'u ke toe fakatemokalati ange 'a e anga hono pule'i 'o e fonua.

'I he taimi ko eni, na'a ku mēmipa 'i he Kōmiti Pule 'a e Kosiliō 'o e ngaahi Siasí ko e fakafofonga 'o e To'utupu, pea na'e fakahoko ai ha Tohi Tangi 'a e Kosiliō ki he fu'u mā'olunga 'a e vahe 'a e kau Fale Alea fakatatau ki he tūkunga 'o e fonua. Na'e kamata pē heni 'a e 'ikai ke loto taha 'a e kau taki lotú ke kau he fakamo'oni ki he Tohi Tangi ko eni. Ko e kamata ai pē ia 'eku tui, ko hoku ui eni ke u tokoni'i hano fakamaama 'o e mahu'inga 'o e le'o fakataulama 'o e Siasí.

Na'a ku hū ki he lotofale 'o e movement ki he liliu na'e 'iloa ko e Pro-Democracy Movement, pea fokotu'utu'u ai 'a e Konivēsio ki he Konisitūtoné mo e Liliu faka-Temokalati na'e fakahoko 'i he 1991. Na'e hoko atu ki he fokotu'u Kōmiti ke ngāue ki hono teke mo ako'i 'o e Temokālati, pea na'a ku hoko ko e Sea 'i he 1995 'o a'u ki hono fakahoko e ongo Konivēsio 'i he 1997 mo e 1998, pea liliu ai e hingoa ki he Kautaha Totonu 'o e Tangata mo e Temokalati 'o e 'Otu Motu Anga'ofa (FIHRDM). Na'e toki fokotu'u 'a e PTOA he 2005, ko e va'a fakapolitikale tau'atāina mei he Kōmiti FIHRDM, ke fokotu'utu'u 'e he ngaahi savea ha mōtolo 'e fe'unga ki ha hoko 'a e liliú ke Temokalati ange 'a e fonua.

Na'e 'ikai ko e le'o fakataulama pē, ka na'a ku hū 'o hoko ko e Nima Langa mo Tō, ki hono teke 'o e liliu fakatemokalati 'o fakatatau ki he faka'uto'uta na'e fai 'e he Ongō Taki Lotu 'iloa he fonua ko Rev. Dr Sione 'Amanaki Havea, mo 'Epikopō Pātelisio Fīnau. Ko e tefito'i kaveinga leva 'o e liliú: "Ke tapuhā ho Huafá pea ke hoko mai ho Pule'anga". Ko e tukufonua pē ia na'e fai 'i Pouonó, ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a, pea ko e makatu'unga ai pē ia na'e tali ai 'e he 'Ene 'Afió, Kingi Siaosi V, ke fai e liliú 'i he 2010. "Ne tukuange 'e he Tu'í hono mafai pule

he Fakataha Tokoní ki he Fale Aleá, pea ke nau fili ‘a e Palēmiá mei he kau Fakafofonga kuo fili mai ‘e he kakai ‘i he ngaahi vāhenga fili. Ko ia, na’e hiki ‘o tokolahi ange ‘a e kau fakafofonga kakai ‘i Fale Aleá mei he toko 9 ki he toko 17. Ke hoko ‘a Tonga ko e: Pule’anga Faka-Tu’i, Faka-Konisitūtone, pea ‘oku fili faka-Temokalati hono Fale Aleá.” Ko e fu’u liliu kafakafa eni na’e fai ‘i he finangalo lelei ‘a ‘Ene ‘Afio ko e Tu’i ‘o Tonga (Siaosi V) ke fakahoko, neongo ‘a e fu’u loa fakafokifā na’e tō ‘i he ‘aho 16 ‘o Nōvema 2006.

Na’a ku toki kamata ‘i he ngāue faka-Faifekau, pe fakaTauhi–Sipí, ‘i he Vāhenga Ngāue Fua’amotu ‘i he 2006. Pea na’e mahino ‘a e feinga lahi ke lava ‘o fakafetaulaki ‘a e taukei fakafaiako, langa fakalakalaka mo e fakataulama, talu ‘eku kamata ngāue mei he 1982—ko e Tiuta ‘i he Kolisi Sia’atoutai. Na’e ‘ikai ko ha me’a faingofua. Kae fakafeta’i na’e angi ‘a e “Matangi Luaahk” pea mahino tā ko e ui kuo fai ma’aku mo hoku ki’i fāmilí ki he ngāue fakatauhi—sipí ‘oku ‘ikai ha toe kehekehe ‘i he kaveinga ngāue; “Ke tāpuhā ho Huafa, pea ke hoko mai ho’o Pule”; ko e founga ngāue pē na’e kehekehe, pea fakatatau ki he tūkunga ‘o e koló mo e anga ‘o e nofo ‘a e ngaahi fāmilí ‘o e ngaahi Siasí.

Na’a ku ta’u pē taha ‘i Fua’amotu, pea u hiki ki Leimātu’a, pea neongo ‘ene faka’ohovale ka na’a te ‘osi anga pē ki ai he ‘alunga ‘o e tangata’eiki; tokua ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i peau helengalu! Ka ko e ta’au ai pē ia ‘o e kau peau ‘o e liliú, kuo kamata ke ne matua’i ‘a e ngaahi taufatunga-motu’á ‘o hono ngāue ‘aki e mafai fakaleveleva’ ‘i he ngāue. Na’a ku foki mai mei Leimātu’a (fonua ‘o e Looksharp!) ki Houma, kolo ‘eku fine’eiki, pea hangē na’e toe “masila ange” ‘ete sio ki he me’a ke fakahoko ‘i he ta’au ‘o e liliú. ‘I hono ui au ke Tiuta Lahi ‘i TTI na’a ku lau tāpuaki he’eku lava ‘o ‘inasi tonu he ngaahi fakalakalaka ako ma’olunga ange kuo a’u ki ai ‘a e TTI. Na’a ku lau ko hoku faingamālie eni ke u ‘ahi’ahi heka ki he fo’i ma’ahi ‘o e liliú.

Na’a ku fakakaukau ke u ‘ahi’ahi kau he kanititeiti ki he fili Fale Aleá, pea u fakahū ‘eku tohi kole poaki ki he Siasí, he ngali kuo ‘atā pē ki ha Faifekau ke ne pole ki he fatongia ko ia (hili e ‘osi kau atu e ongo Faifekau he Kanititeiti fili Fale Alea, mei Niua mo Vava’u he fili kimu’a). Ka neongo na’e tō kehekehe ‘a e tali na’e fakahoko mai mei he fakatangi na’e fai, ka na’a ku kei hoko atu ‘a e feinga ki he filí neongo na’e ‘ikai ola lelei. Fakafeta’i pē he ko e angi aipē ia.

Ko e Fakafeta’i ‘oku fai, pe na’e “kaati engeenga, pe kulokula” ka na’e kei ‘i ai pē ‘a e faingamālie, he “ko e tai ē oko atu!”. Ko ia, na’e ui au ki he Funga’onetaka (Navutoka), pea mei ai ki he Fungafele’ave (Nukunuku), pea mei ai ki he Fanga ‘i he Sī, pea ko e fakafeta’i ia kuo te a’usia, he’ete a’u ki he tumutumu ‘o ‘ete ‘i he ngaahi lakanga fakaTauhi–sipí, ko e Faifekau Sea ki he Vahefonua Ha’apai. Neongo ‘a hono vaetu’ua ‘a e nofo ‘a e fāmilí ‘i he ngaahi taimi lahi, pea kei toka si’i fa’ē fita a’ua’u ‘o ne toki pekia ‘i hono ta’u 97.

Hangē na’e tō e kolosí ha ngāluhele! Pea ui au ki he Senitā Molitoní ki he ‘Ofisi ‘o e Tu’i, Ouau Lotu mo e Liliu Lea. kae lava ‘o fakaola ai ‘a e paaki ia ‘o e Tohi Malanga tu’ukimu’a ‘e 12 ‘a Sione Uesilē, pea pehē ki he Tohi Molomolomuiva’e kia Kalaisí mo e Tohi Pilikimí. Fakamālō lahi ki he Faifekau Misinale Nigel Stantham mo Naite he tokoni lahi na’a na fai. Na’e fai foki ‘a e ngāue ki hono fokotu’utu’u fo’ou e Foomu Kuata ma’a e kau Faifekau, pea mo hono fa’u e Ouau Lotu ki he Fakahū kau Lotu Fehu’i, Ouau Lotu Pulelulu Fakaefuefu, mo e Ouau Lotu ki he ‘Uluaki Sapate ‘oku fai ai e Sakalamenití, pea pehē ki he fokotu’u taimi ki he ngaahi Kalasi ‘Aho, he efiafi Monité. Kuo ‘osi tuku ki he Kōmiti Konisitūtone ke fakakau atu ki he ngaahi fakalelei.

Ko e faka’osi eni ‘o e ngāue’aki hono toe ui au ko e Talēkita ki he Potungāue Ako Faka-Kalisitiané, pea mo e Tui & Ouau Lotu, neongo na’e ui ke u hiki mei Sia’atoutai ‘o Faifekau ‘i he Potungāue ‘i he 1986. Kuo fai ‘a e tokanga ki he Silapa fakata’u 3 ‘a e Lautohi faka-Sāpate, pea uki mo e ngaahi Kalasi ‘Aho mo e kalasi malanga ki hono sivi kau Malanga. Kuo fokotu’u e ngaahi polokalama ki he Akolotu mo e To’utupu, pea fakahoko mo e Konifelenisi ‘a e To’utupu

he ta'u kotoa ki mu'a he Konifelenisi lahi. Kuo lava foki mo hono fa'u 'a e pepa ngāue 'a e kau Faifekau.

Fakafeta'i kuo u a'usia mo hoku ki'i fāmilī 'a e tukupā ke mau kei kāfataha pē 'o a'u ki he 'aho ni, 'emau tali ui mo 'emau fakamo'oni ki he folofola 'a e 'Eiki 'ia *Sione 14:15 Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, te mou tauhi 'eku ngaahi fekau 'a'aku*. Hangē ko e uki 'a e Palōfita ko Selemaia, ke "langa mo tō" 'i he fāmilī, Siasi mo e fonua, pea pehe ki he fakatu'amelie 'oku 'omai 'e he Himi 546, Lī pe ha Maea, he 'oku angi toka 'a e "Matangi Luaahk". Tala loto pē ia 'a Sione Uesilē "Ko 'eku Potungāue 'a Māmani Katoa", ke nau "ma'u 'a e mo'ui ki he'ene lahi 'aupito" (Sione 10:10) 'o iku ki 'Itāniti mo e mo'ui ta'engata.

'Oku mau tu'a 'ofa atu ki he Tangata'eiki Palesitenī, Konifelenisi Kakatō mo e ngaahi kaume'a kotoa pē na'a tau kaungā fetākinima 'i he fakahoko 'a e Ui 'a e 'Eiki' na'e fai ki homau ki'i fāmilī. Ke 'a e 'Eiki ai pē 'a e lāngilangi mo e kolōlia' kotoa.

2. Pōhahau Palu

Fakatapu: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmaī, pea tapu ki he 'Ena 'Āfifio, Tama ko Tupou VI mo Kuini Nanasipau'u, kae'uma'a 'a e Pilinisi Kalaunī, Tupouto'a 'Ulukālala, mo e Fale 'o Ha'a Moheofō. Tapu mo e Tangata'eiki Palesitenī, Rev. Dr. Tevita Koloa'ia Havea mo e Sekelitali Lahī pea pehē ki he Konifelenisi Kakatō. Pea 'oku ou kole ke u fakamalumu atu 'i he ngaahi fakatapu kuo fa'a ngāue atu 'aki 'e he kau paionia kuo nau holomu'a 'i he ngāue' ni, kae 'atā ke u fai atu ha talaloto 'o fekau'aki mo e ngāue na'a ku pole mo'ui ki ai.

Tupu'anga; Na'e fanau'i au 'i he 'aho 5 'o Sepitema 1956, 'e he ongo mātu'a ko Faifekau Siosiuva Havea Palu 'o Mangia, Mataika, Vava'u; pea mo 'Alilia Lose Palu 'o Longomapu, Vava'u. Ko e fika 3 au 'i he fānau 'e toko 7 'a e ongo mātu'a, pea na'e malōlō kei si'i 'a e tamasi'i lahi taha, kae mo'ui 'a e toko 6. Ko e fānau fefine 'e toko 3 mo e fānau tangata 'e toko 3.

Ako: Na'a ku kamata ako 'i he akoteu 'a Sia'atoutai, pea u hū mei ai ki he Ako Lotoloto 'a Nuku'alofa pea mei ai ki he Kolisi ko Tupou 'i he 1970. 'I he lolotonga 'eku teuteu ki he sivi Higher Leaving 'o e ta'u ko ia, na'e 'i ai 'a e fiema'u mei Nu'u Sila ki ha taha ako mei he Kolisi ko Tupou ki he Dairy Farm Training 'i ha fo'i ta'u kakato 'e taha. Pea fakafeta'i na'a ku ma'u 'a e faingamālie ako ko 'eni, pea u lele atu 'o fakakakato. Na'a ku tui ko e kamata 'anga ai pē ia hoku ui 'e he 'Eiki ki he ngāue faka-faifekau 'i he 1975-1976.

Na'a ku foki mei Nu'u Sila 'o ngāue ai pē 'i he faama 'a Toloa, pea u toe ma'u ha ki'i faingamālie ke u lele 'o ako 'i Navuso Agricultural School 'i he ta'u 'e 2, 1978-1979. Na'a ku ma'u 'a e faingamālie' ni 'i ha'aku kole, mo hono tokoni'i au 'e Rev. Dr Sione 'Amanaki Havea, pea fakafeta'i na'e lava lelei 'a e feinga ako ko ia.

Na'a ku hū ki he Kolisi ko Sia'atoutai 'i he 1984-1986. 'I he lolotonga 'eku 'i he Kolisi, na'e fekau au 'e he Pule Ako 'o e 'aho ko ia, Rev. Dr. Salesi Tu'a'ofa'eiki Havea, ke u ako pē mo fai fakatau 'i he falekoloa 'o e kolisi, he na'e fakafisi 'a e tauhi koloa ia 'o e 'aho ko ia. Pea neongo hono faingata'a 'a e ako mo ngāue, ka na'a ku tali koe'uh' na'a ku tui, ko e taha 'eni hoku ngaahi ui ki he ngāue.

Fāmilī; 'I he tutuku 'a e akō i he 1984, na'a ku fa'u fāmilī ai mo 'Ilisapesi Paea He Lotu Vaiomo'unga 'o Ha'ateiho mo Okoa, Vava'u 'i he 'aho 13 'o Tisema 1984, pea fakataumu'a ke u hū fakataha mo hoku ho'a ki Sia'atoutai 'i he ta'u 'e ua na'e toe 'i he 'eku akō. Na'e fakakoloa kimaua 'e he 'Eiki 'aki ha ki'i fānau 'e toko 3.

1. 'Aita Sikata Vela Palu ma'u hoa kia Sione Folaumoeloa Pāngata'a 'o 'Utulau kae nofo Nu'u Sila.

2. Faifekau Siosiua Havea Palu Jr, ma'u hoa kia Mele Losimani Fonua 'o Leimātu'a, Vava'u mo Talafō'ou kae nofo 'Amelika.
3. Fine 'Alilia Mateaki 'i Falemaama Palu ma'u hoa kia Talaiasi Livai 'o Mu'a, 'Eua.

'Oku 'i ai mo e fanga makapuna 'e toko 4, pea 'oku ou fakamālō ai ki he 'Otua' 'i he fakakoloa kuo fai ma'a hoku ki'i fāmili.

Ko hoku Ur: Ko e ngaahi talanoa 'eni ia na'e fai mai 'e he'eku fa'ee', ko e teuteu pē ki hoku ui ki he ngāue. 'I he'eku kei mahina 6 hili hoku fā'ele'i, na'e tō ai 'a e to'u—mahaki 'i he fanga ki'i pēpē, pea na'e mo'ua ai 'a e pēpē 'e toko 6 'o fitu 'aki au 'i homau kolō. Na'e malōlō kotoa 'a e toko 6 pea ko au toko taha pē na'e mo'ur. Pea pehē 'oku 'i ai pē hoku 'aonga 'i he kaha'ū 'o 'eku mo'ui.

Na'a mau folau mai mei Vava'u ko e teu ke hū 'eku ongo mātu'a ki Sia'atoutai, pea na'a mau nofo 'i Fatai 'i he 'api 'o e tokoua 'eku fa'ee', 'o tali ai ki he fokotu'u 'a e akō. Ko e pō 'e taha na'e fakavave ai 'eku fa'ee' ki he falekoloa' ke fai mai 'a e ki'i fakatau fakavavevave. Na'e 'ikai ha taha 'i 'api ko au toko taha pē na'a ku mohe 'i fale. 'I he foki mai 'eku fa'ee' mei he falekoloa', na'a ne fakatokanga'i kuo vela 'a e fale na'a ku mohe ai. Na'a ne lele fakavave mo kaila 'i he 'ene sio mai kuo vave hono kapu 'e he afi 'a e fale. 'I he'ene a'u atu ki he fale, na'a ne 'amanaki pē kuo u 'osi mate, kae 'ohovale hono hapai atu au 'e he tangata na'e konā 'i he hala. Na'e fakamatala 'e he tangata' ni, na'a ne fakatokanga'i atu 'a e vela 'a e fale' pea ne afe atu 'o hū ki loto 'o ne 'ilo'i ai au 'oku ou mohe, pea ne fakahaofi au ki tu'a 'o u mo'ui ai.

Ko e taimi na'a mau 'i Sia'atoutai ai, na'e lahi 'a e taimi na'e hongehonge me'atokoni ai 'a e Kolisi. Na'a ku fa'a 'alu mo 'eku fa'ee' ki Fatai ki hono tokoua' ke 'omai ha'amau me'atokoni mei ai. Na'a ku ta'u 8 'i he taimi ko ia. Na'a ku lele mu'omu'a pē 'i he 'ema 'alū 'o fai 'eku tufi mango 'i he ve'ehala, he ko e taimi to'u mango ia. 'I he'eku hopo hake ki hala ke ma 'alū, na'e lele mai 'a e fu'u loli 'o puh'i au 'o hū 'i he lalo lolī. Na'e lele 'eku fa'e mo e tangi kae 'oiaue 'a e kau pasese 'i he lolī mo 'enau 'amanaki kuo u mate. Na'e 'ikai ke u lavea, ka ko e ki'i pupula pē 'i hoku la'e, he na'e tau hoku 'ulū 'i he ongo fo'i pumu 'i he va'e mui 'o e lolī. 'I hono to'o hake au mei he lalo lolī, na'e lea mai ha fefine mei he funga lolī, "*Tamasi'i mahalo 'oku 'i ai ha'o 'aonga ha 'aho 'oku ke toe mo'ui ai.*" Na'e toki mahino kiate au 'a e lea 'a e fefine 'i he ngaahi 'aho kimu' ni 'eku mo'ui. Ko hoku ur ia pea ko hoku fekau ia.

Talēniti: Na'a ku talēniti 'aki 'a e puna 'akau' 'i he 'eku kei ako 'i he Kolisi ko Tupou, ka na'e 'ikai ha ola lelei 'i he 'eku feinga ko ia. Ko 'eku tangata'eiki' na'e manako 'i he sio 'akapulu, pea na'a ne fa'a 'ave ma'u pē au ke ma 'alu 'o sio 'akapulu. 'I Tisema 1972, na'e 'omai 'e he tangata'eiki' ha fo'i pulu 'akapulu 'i he Kilisimasī kiate au, ko e me'a'ofa Kilisimasi. Na'a ku kole ai pē ki he 'Eiki' ke ne 'omai mu'a 'a e 'akapulu' ke u talēniti 'aki, he na'e 'ikai ke sai 'eku puna 'akau' 'i he Kolisi ko Tupou. Na'a ku fakahā ai pē ki he 'Otua' ke ne fakaa'u mu'a 'eku faka'amū ke u hoko ko ha tangata 'akapulu ma'a Tonga. Pea ko 'eku a'u pē ki ai, pea te u hū leva ki Sia'atoutai 'o ako faifekau.

Na'a ku kamata pē 'a e 'akapulu 'i he ki'i timi 'a Taasi Kale 'i Toloa na'e ui ko e Laione. 'I he 1975-1976, na'a ku ma'u faingamālie ke u 'alu ki Nu'u Sila, pea u kau ai 'i he tau filifili 'a e under 19 'a e vahe Waikato, kae pangō he na'e 'osi 'eku taimi visa akō 'oku te'eki ke fai 'a e tau filifili faka'osi' pea u foki mai ai pē.

'I he 1977 na'a ku va'inga ai 'i he timi kalasi 'uluaki 'a Kolomotu'a. 'I he 1978-1979 na'a ku kau ai 'i he timi 'akapulu 'a Navuso, pea fili ai au ko e kapiteni 'i he timi senior 'a e 'apiakō. Na'e toe fili au ko e kapiteni 'a e timi tautau toko 7, pea fili ai pē au ke u kau ki he timi fakaako 'a Fisi' ke tali 'a e timi fakaako mei Pilitānia. 'I he 1978, tour ki Ha'amoā, 1981, tautau toko 7 ki Hong Kong mo e tali 'a e tau tesi mo Fisi 'i Tonga' ni. Ko e 1982, ne u toe 'alu ki Hong Kong 'i he tautau toko 7. Ko e 1983, na'e 'omai ai 'e he 'Otua' ha ki'i fakalangilangi kiate au, pea u pehē

ko e tumutumú ‘eni, he‘eku kau ki he timi ‘akapulu fakafonua ‘a Tonga, ko ‘eku kapiteni ‘i he timi fakafonua ‘a Tonga ki hono tali ‘a e timi ‘akapulu fakafonua ‘a Taiwan.

Neongo hono ma‘u ‘a e lāngilangí ni, na‘e ‘ikai pē ke u fakakaukau ki he‘eku palōmesi ki he ‘Otua, ka na‘a ku toe ma‘u ‘a e faingamālie ke u kau atu ki he timi ‘akapulu ‘alu ki Ha‘amoá ‘o fakafongā‘i ‘a Tonga ki he sipoti ‘a e Pasifiki. ‘I he te‘eki ke ‘osi ‘a e va‘inga ‘i he ‘aho ko ia, na‘a ku lavea lahi, pea ‘ave au ki falemahaki. Ko ‘eku ake hake pē ‘i falemahaki, kuo u manatu‘i ‘eku palōmesi ki he ‘Otua, pea kite ‘a Sia‘atoutai, pea u fakapapau ai ko ‘eku foki mai pē ‘o hū ki Sia‘atoutai.

Fakafeta‘i ki he ‘Otua ko ‘ene toe ‘omai hoku faingamālie ke u foki ai ‘o fakahoko ‘eku palōmesi na‘e fai kiate Ia. Talu ‘eku hū ki Sia‘atoutai pea hoko ai pē hoku u‘ ko e faifekau ‘o a‘u mai ki he ‘ahó ni.

Ko Hoku Ngaahi Ta‘u Ngāue Faka-Faifekau—

- 1987—1989 : Faifekau Akoako mo e tauhi koloa ‘i Sia‘atoutai
- 1989—1990 : Fotua, Ha‘apai pea mo hoku hilifakinima ko e faifekau hoko
- 1990—1991 : Ongō Potungāue PEV &PAK, ‘Eua.
- 1991—1994 : Tiuta lahi, Kolisi Hango, ‘Eua
- 1994—1997 : Tiuta Lahi, Kolisi Mailefihī / Siu‘ilikutapu, Vava‘u
- 1997—2000 : Tiuta Lahi, Kolisi Taufā‘ahau/ Pilolevu, Ha‘apai.
- 2001—2004 : Tiuta lahi, Kolisi Mo‘unga ‘Olive, Kolonga, Tt.
- 2005—2013 : Pule Faama, Kolisi ko Tupou
- 2013—2017 : Faifekau Houma, Tt.
- 2017—2021 : Faifekau Tokoni, Kolomotu‘a, (Faifekau Pule Vahe Kolo 1)
- 2021—2023 : Vainī (Faifekau Pule Vaheloto)
- 2023—2026 : Kolofó‘ou (Faifekau Pule Vahefonua Tongatapu)

Manatu Melie: Talu ‘a e hū ‘eku ongo mātu‘a ki Sia‘atoutai ‘i he 1961, ko hoku ta‘u nima ia, mo e te‘eki ke u foki ki ‘api. Ko e 2026 ‘eni, ‘e hoko ai hoku ta‘u fitungofulú ‘i Sepitema ‘aho 5 mo e kei fakaongoongo ai pē ki ha foki ki ‘api.

Na‘a ku kole kimu‘a ki he ‘Otua ke foaki mai ‘a e talēniti ‘akapulú ma‘aku. Na‘a ku toki fakatokanga‘i hake ko e taha ia hoku fatongia ‘i he ngaahi ako‘anga ‘a e siasí kuo ui au ki aī, ko ‘eku hoko ko e faiako ‘akapulu. Na‘a mau a‘u kotoa ‘o ma‘u ‘a e silá, ka ko e tumutumú ko ‘emau ikuna mo e Kolisi ko Tupou ‘a e fe‘auhi faka-Kolisi ki he timi hau ‘o e ‘uluaki senituli ‘o e ‘akapulu faka-kolisí.

Na‘a ku ma‘u mo‘ui pē ‘i he fo‘i manioke ‘a e Siasí, pea ko e fo‘i manioke ai pē ko ia na‘a ku mo‘ui ai mo hoku fāmilí ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni. Talu ‘eku fanongo ki he lea ‘a e fefine mei he funga lolí ‘i he hala ki Fataí, “*tamasi‘i mahalo pē ‘oku ‘i ai ha‘o ‘aonga ha ‘aho.*” Na‘a ku tui ko e ui ia ‘o‘okú, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fekau ke u fai pea ko e ‘uhinga ia hoku fakamo‘uí ‘i he ngaahi faingata‘a ‘eni ‘e fiha kuo u fou mai ai. Pea kuo u fakamo‘oni atu ‘i he ‘ahó ni, kuo u ikuna ‘a e fekau ko ia na‘e fai ma‘aku mo hoku fāmilí:

- i. Ko e Fakamo‘ui laumālie
- ii. Ko hono ako‘i ‘a e fānau ako mo e hako tupu ‘o e fonua ‘i he ngaahi ako‘anga ne u ngāue aī, ke nau poto ‘i he ngāue mo e tauhi ‘a e ngaahi koloa kuo foaki mai ‘e he ‘Otua.
- iii. Ko hono ako‘i ‘a e talēniti ‘akapulu kuo foaki ma‘a e fānau ako. Ko e talēniti ko e me‘a‘ofa ia ‘a e ‘Otua, pea ke ngāue‘i ke hoko ko e ma‘u‘anga mo‘ui. Ako‘i ke hoko ‘a e talēniti ‘akapulú ke ō fakataha mo e mo‘ui ma‘a, pea faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi angahala ‘o e mo‘uí, ko e hala fononga ia ki he ikuna ‘a e palé mo e taumu‘a fisifisimu‘a ‘a e ‘Otua.

Lea Tatau: Tangata'eiki Palesiteni, Rev. Dr Tevita Koloa'ia Havea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Konifelenisi Kakato, 'oku ou lea fakataha mo e punaké 'i he Himi 604 veesi 2 mo e 5. *"Fakafeta'i he fakahā, ko e 'Eiki 'oku fai totoka, 'O 'ikai vave 'ene tala, ke laiki si'a kofe foa. Mālō ho'o kei kātaki au, 'O tuku ha'aku me'a ke fai, Ka u faka'amu pē ke taau, 'aonga ho'o fu'u ngāue mai."*

Luke 17:10. *"Pehē foki mo kimoutolu, neongo kuo mou fai kotoa pē 'a e ngaahi me'a na'e tu'utu'uni atu, ka mou pehē ko e kau tamaiō'eiki ta'e'aonga ai pe kimautilu, kuo mau fai pe me'a na'e totonu ke mau fai."*

Hou'eiki Konifelenisi, ko Siosiu Havea Jr. Palu 'ena kuo fili 'e he Konifelenisi ko e Faifekau Akoako 'i he 2023. 'Oku mau foaki atu ia ko homau 'Aisake ko e feilaulau ke hoko atu 'a e ngāue 'a e 'Eiki. Ko e fetongi ia 'o Siosiu Havea Palu (ta'u 94) 'oku kei mo'ui pē 'i Nu'u Sila. Kuo u tatau atu 'i he 'ahó ni, kae hoko atu 'e Siosiu Havea Jr Palu.

Fakamālō: Mālō pē hono fie me'angāue 'aki au 'e he Siasí, neongo ko e ki'i fāmili ta'e'iloa mo masiva. Ka na'e fai pē 'e he 'Eiki homau tokoni' 'o mau ikuna ai 'i he 'ahó ni. Kuo mau tū'uta mo'ui kotoa pē ki he 'ahó ni, 'ikai ha mo'ui 'e mole 'i he fāmili ni.

Faka'apa'apa atu mo e 'ofa,

Faifekau Pohahau Palu, mo e fāmili.

3. PAULA ONOAFE LATU (PhD)

"Pea 'ikai ia ko ia pē...." (Loma 5.3a TMB). "Oiseuke! ko e fu'u La'ā pē 'a Sihova,.... Ko hoku La'ā ta'epalé ia. 'E 'ikai 'ilo ha masiva, 'e 'aku 'a e lelei mo'oni." (462. v.1e &5e. THB).

"HALELU'IA! Hoku laumālie, ke ke fakafeta'i kia Sihova. Te u fakafeta'i kia Sihova lolotonga 'eku mo'ui: 'A Sihova Vete-ha'isia. He Ko Sihova 'oku ne ngaohi 'a e kuí ke sio; Ko Sihova 'oku ne puke hake 'a e mapelu ki lalo; Ko Sihova 'oku ne 'ofa ki he kau mā'oni'oni." (Ps.146)

Mālō mo Sihova, 'Ene tokanga'i mai 'a e 'auhē ko eni, pea Ui kimautilu ke lave koloa kiate Ia. Fakafeta'i na'a ne tofa hala ma'a e fāmili masiva mo ta'e'iloa ko 'eni. Fakamolemole ha angahala, ha fatongia na'e tōvale pea 'ikai maa'usia, ke ke Meesi ma'a kimautilu he ko Koe pē kuo mau hia ki aí.

'Oku ou fakamālō kia Faifekau Toketa Sione 'Amanaki Havea hono fakaafe mai kimautilu he halá ni, pea mau lave koloa ai 'i he tāpuaki 'o e ao-kakala Teolosia' ia Dr Salesi T. Havea mo 'ene kau faiako 'o e 1987–1995. 'Oku ou fakamālō ki he kau Palesteni kotoa mo e Konifelenisi 'i he ngaahi faingamālie 'o e ako, ngāue mo e lotu ne mau lave aí. Kuo 'ikai ha ngāue ia 'e lava; ko e 'ofa pē 'a e 'Otuá kuo mau 'inasi ai mo Sūsana, mo 'ema fānaú mo e makapuna. Ko 'ene Folofola pē homau monū'ia'angá.

'Oku ou fakamālō ki he ngaahi Vāhenga ngāue na'e ui kimautilu ke ngāue aí: kāinga kotoa pē 'o Kolofó'ou; Samiu Ma'u & fāmili Howick; Mōsese Mānoa & fāmili 'i Mangere mo e Vahefonua Niu Sila; ki he Tu'i'āfitu mo e kāinga 'i he Vāhenga Makave, 'Utui, Okoa, mo Olo'ua, mo e Vahefonua Vava'ú. 'Oku ou fakamālō kia Dr Sioeli Vaipulu mo e kau faiako: Tūtaleva Lolohea, Dr Tu'uta Sekeni, Kava Fisi'ihoi & kau ngāue, pea ki he Sētuaata Lahí, Lolomana'ia Tamale, mo e fānau ako 'o e Kolisi ko Sia'atoutaí. Kinautolu ne tau fengāue'aki mei he 1992–2004, 2017–2026. 'Oku hounga ho'omou 'ofa kotoa ki he 'Otuá pea mau lave ai.

'Oku ou fakamālō loto hounga atu ho'omou kātaki'i ha'ate tu'utu'uni hala, fakaetangata mo anga fakatu'a, pea monuka ai ho'o tui ki he 'Otuá mo ho'o tauhi ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Ke lāngilangi'ia 'a e Huafa Toputapu 'o Sīsū, 'i he'etau ako, lotu mo e ngāue fulipē.

‘Oku ou fakamālō ki he Palesiteni ‘o e Siasi, Dr Tevita Koloa‘ia Havea, mo Mele, ‘i he lotu kuo mau lave a‘. ‘Oku hounga ‘a e falala na‘e fai ma‘i pea tau felōtaki‘aki ai he tākanga‘ ni, ‘i he ta‘u mālō ‘e 39. Ko e ta‘u ai e 12 ko e ako. Ko e ngaahi ta‘u ngāue: Faiako Kolisi Sia‘atoutai 1992–1995; Faifekau Tokoni Kolofō‘ou 1998–1999; Failesisita Kolisi Sia‘atoutai 2000–2004; Faifekau SUTT 2006–2008; Makave 2008–2010; Failesisita Kolisi Sia‘atoutai 2017–2020; Pule Ako Kolisi ko Sia‘atoutai: 2022–2026.

‘Ofa atu kiate kimoutou kotoa pē.

“Ikai ia ko ia pē!” Mālō mo Sihova ho‘o kātaki‘i kimautilū. Ke ‘O‘ou pē ‘a e lāngilangí mo e ngeia‘, ho‘o fie vakavakō mo vakavakataha mo e vakapopó ni. “Oiseuke! Ko e fu‘u la‘ā ē ‘a Sihova.”

‘I he lotu faka‘apa‘apa mo e lotu pē.

Paula Onofe Lātū, Sūsana Niufō‘ou, ‘Alisi mo Kepueli, Paulos mo Jessica, Taniela, ‘Anapapa, Losiella mo e Kau Miliona: Litani, Jeremiah, Jiamu Hanisi & Myla, Aella, Kohi-Tohi-Tongi Latu.

4. Obey Niu Samate

Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua Māfimafi ‘i hotau lotolotonga. Fakatapu ki he Tama Tu‘í, Tupou VI, pea pehē ki he Ta‘ahine Kuini ‘o Tonga. Tapu ki he Tangata‘eiki Palesiteni ‘o e Siasi, Faifekau Dr Tevita Koloa‘ia Havea. Tapu ki he Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi, pea tapu ki he Konifelenisi Kakato hono 102, kae tuku mai mu‘a ha faingamālie ke fai atu ai ha fakamālō mo ha tatau faka‘osi ki hoto fatongia na‘e ui ki ai au, ‘e he ‘Eiki ki he‘ene ngāue, ‘a e motu‘a ta‘e‘iloa ko ‘eni mo hoku ki‘i fāmili.

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i au ‘i he ‘aho 2 Sepitema 1955 ‘i he lotofale ‘o e ongo matu‘a ko Faifekau Malakai Niu Samate mei Ofu Vava‘u, Ha‘amoa mo Pukotala/Fakakai Ha‘apai. Pea ko ‘eku fine‘eiki ko Melelatai Fonongaloa Lolohea mei Houma, Vava‘u mo Koulo Ha‘apai. Na‘e fānau‘i au ‘i he Kolisi ko Sia‘atouta‘, lolotonga ‘oku ako ‘eku ongomatu‘a ‘i he Kolisi ni. Pea fakakoloa ‘aki au ‘a e hingoa‘ ni ‘e he tangata‘eiki Faifekau Puleako ‘o e ‘aho ko ia‘, Faifekau Woodgate.

Ko e fika ua au ‘i he fānau ‘e toko ono, mo e foha ohi ‘e taha. Ko e lahi taha he fānau ko Fane Taivei Samate Tu‘imana (NZ), Obey Niu Samate (Faifekau), Dr ‘Asinate Fuakautu‘u Samate (Faifekau Malōlō), Lopeti Samate (USA), Filipe Sitini Samate (Faifekau SUTT NZ), Tevita Pauleisia Samate (Faifekau UMC USA) pea mo Brian Laukau i Manukau Samate (USA). Fakafeta‘i ‘oku mau kei mo‘ui lelei pē hono kotoa.

Fāmili: Na‘a ku ma‘u hoa kia Manutu‘ufanga Kaufononga ‘o Fua‘amotu ‘i he ta‘u 1979. Na‘e fakakoloa ‘e he ‘Eiki homau ki‘i fāmili‘ ‘aki ‘a e fānau ‘e toko 5. Ko e foha ‘e toko ua, mo e ‘ōfēfine ‘e toko tolu. Ko e lahi taha ‘i he fānau ko Melelatai Samate Fifita (Ngāue ‘i he Kolisi ko Tupou mo hono ho‘a ko Faifekau Minoa Fifita), Malakai Marion Samate (Faifekau Ako ‘i Kolotapu mo hono ho‘a ko ‘Emeline Samate), ‘Anaseini Samate Fihaki (Ngāue Fale Pa‘anga ‘a e Pule‘anga‘ mo hono ho‘a ko Tevita Fihaki), Heidi Lehuanani Samate Lomu (‘oku Neesi pea ma‘u hoa kia Faifekau Viliuhi Lomu) pea mo Tevita Anthony Samate (Ngāue Pangikē BSP pea ma‘u hoa kia Ane Samate). ‘Oku ‘i ai foki mo e ngaahi mokopuna ‘e toko 10.

Ako: Na‘a ku kamata ako ‘i he Akoteu ‘a Kolovai he 1960–61, Akoteu ‘a Nukunuku he 1962–63, Akoteu ‘a Nuku‘alofa he 1964–65 ‘a ia ko e ngaahi Akoteu ia ‘a e Siasi na‘e Puleako ai ‘eku tangata‘eiki, lolotonga ‘ene fai fatongia ki he Potungāue Ako ‘a e Siasi. ‘I he ta‘u 1966, na‘a ku hū ai ki he Kolisi Lotoloto ‘a Nuku‘alofa, pea u hū ki he Tonga High School ‘i he 1967–74.

Ngāue: Na'a ku kamata ngāue 'i he Pangikē 'o Tonga 'i he Fēpueli 1976 ki he 2008. 'I he 1996 na'a ku hoko pē ko e Setuata Lahi 'i he SUTT Vaololoa, lolotonga pē ia 'oku ou kei fakakaunga-tāmaki 'i he ngāue 'i he Pangikē 'o Tonga. 'I he ta'u 2000 na'e fakahū mai ai hoku hingoa' ki he kanititeiti Faifekau Akoako', pea fakafeta'i na'a ku kau 'i he fili 'e he Konifelenisi' 'i Neiafu, Vava'u, 'i he ta'u 2001 ki he lakanga Faifekau Akoako'.

'I he femahino'aki mo e Tangata'eiki Palesiteni 'o e taimi ko ia', Faifekau Dr. 'Alifeleti M Mone, na'a ne faka'atā pē ke u hoko atu pē 'i he ngāue Pangikē, kau tokoni mai ki he 'Ofisi 'o e Siasí ki he ngaahi ngāue faka-Pangikē 'e fiema'u 'e he Siasí. 'I he taimi tatau pē, na'a ku fakahoko ai pē mo e ngaahi ako part-time ki he Kolisi Sia'atouta'. Ko e Konifelenisi 'o e ta'u 2008 na'a ku kau 'i he kau hilifakinima ki he Faifekau Hoko'; pea ui ai au mo hoku fāmili' ke mau hiki 'o ngāue ko e Faifekau 'i Mu'a, 'Eua. 'I he Konifelenisi 'o e ta'u 2009, na'e toe ui au 'e he Konifelenisi' ke u hiki mai ki he 'Ofisi Pa'anga 'a e Siasí' 'i he Senitā Toketā Molitoní, 'i 'Aokosi 2009 'o a'u mai ki he ta'u 2023. Na'e toe ui au 'e he Konifelenisi 2023 ke u hiki ki he Vahefonua 'Amelika / Hawai'i, 'i he lakanga ko e Sekelitali Pa'anga 'a e Vahefonua 'o a'u mai ki he ta'u ni.

Ko 'eku potu Folofola manako' na'a ku fakalaulauloto ma'u pē ki ai 'i he'eku fakahoko hoku fatongia ngāue, ko Kaletia 6 v 9, "*Oua na'a tau fiu 'i he fai lelei, he te tau toki utu pē 'i hono fa'ahita'u 'o kapau 'e 'ikai ke tau vaivai.*"

Fakamālō: 'Oku ou kole pē ke u puke 'a e faingamālie ko 'eni', ke u fakafofonga'i atu ai homau fāmili' 'emau fakamālō ki he 'Otua Māfimafi', 'i he 'Ene kei fakataulama mai 'a e fononga' mo e fua fatongia 'a e ki'i fāmili masiva mo ta'e'iloa ko 'eni. Pea kuo' ne toe 'omi ke mau ikuna 'a e fatongia na'e ui mo tuku falala mo'omautolu 'e he Siasí mo e Konifelenisi'. Mo'oni pē 'a e punake', "Mālō pē ho'o kei kataki au, 'O 'omi ha'aku me'a ke fai, Ka 'oku mau faka'amu pe ke taau, Ke 'aonga ho'o fu'u ngāue mai."

'Oku mau fakamālō lahi atu ki he Tangata'eiki Palesiteni', Sekelitali Lahi' mo e Konifelenisi Kakato ko hono 102 'i he tokoni mo e falala na'a mou fai mai kiate au mo hoku ki'i fāmili'. Kapau na'e 'i ai ha kahi'i ngāue na'e lava ko e 'Eiki pē ia. Pea kapau na'e 'i ai ha tō-nounou, ko ho'oku pē ia vaivai, pea 'oku ou kole fakamolemole atu ai. Mo'oni 'a e 'Aposetoló, "Ko e kau sevāniti ta'e'aonga pē kitautolu, ka 'oku tau fai pē 'a e ngāue na'e totonu pē ke tau fai." Ko e vaa'i taimi na'a mau fakakaungatāmaki ai 'i he ngāue 'a e 'Eiki', ko e taimi fakakoloa lahi ia kiate au mo hoku fāmili'.

'Oku ou fakamālō ki hoku hoa', Manutu'ufanga Samate, mo e fānaú, mo e fāmili' kotoa, 'i he tokoni mo e pou pou mo 'etau fetokoni'aki 'i hono fataki 'o e fatongia mahu'inga mo mafatukituki ko 'eni. Pea ko e konga lahi 'o e mamafa 'o e fatongia' ni ko ho'omou ala mai, mo kau mai, pea lava ai ke tau ikuna mo'ui 'a e fatongia na'e ui kitautolu ki ai 'e he Siasí.

Kuo 'osi kakato hoku ta'u 70 'i he ta'u kuo 'osi' pea kuo tu'utu'uni 'e he Konisitūtone' ke u hoko ko e Faifekau Mālōlō. 'Oku ou tatau atu ki he fatongia na'e ui au ki ai 'e he 'Eiki'.

'Ofa lahi atu, mo e talamonū, ki he kau Faifekau 'oku muiaki 'a e fatongia mahu'inga' ni, fakatauange ke mou ma'u ivi mo e kelesi mei hotau 'Eiki' ke hoko atu 'a e tali ui 'oku mou fa'.

'Ofa lahi atu,

Faifekau Obey Niu Samate mo Manutu'ufanga Samate mo e fāmili.

5. 'Ofa Kosi Lui

Fakafeta'i: 'Oku ou fakafeta'i lahi ki he 'Otua Māfimafi' 'i he fakaikuna mo'ui kuo fai ma'aku 'o tu'unga ai 'a 'ete tali hoto ui mei he 'Eiki' 'o fakafou mai 'i he Siasí mo e Konifelenisi 'a e Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tonga. Ko e 'ahó' ni 'oku ou kau 'i hono faka'ilonga'i 'i he Konifelenisi

hono 102 ‘a e kakato hoto ta‘u ngāue ma‘a e Siasí. Ko e mo‘oni e mo‘oni, ka ne ta‘e‘oua ‘a e kau mai ‘a e ‘Eikí. Ko ‘eku lea pē ia.

Tupu‘anga: Na‘e fānau‘i au ‘i he ‘aho 10 Sepitema 1956, ki he ongo matu‘a ko Henelē Lui ‘o Fua‘amotu, mo Sela Lakalaka Palu ‘o Tongoleleka, Hihifo Ha‘apai. Ko e fika 2 au ‘i he fānau ‘e toko 6.

Ako‘anga: Na‘a ku ako pē ‘i he ngaahi ako‘anga ‘a e Siasí, mei he Akoteu pē ki he Kolisi ko Tupou (1971–1975), ‘Apifo‘ou (1976), mo Vaolōloa (1977), pea fakakakato ai ‘a e sivi ma‘olunga ange, Sia‘atoutai 1985–1987.

Ngāue: Na‘a ku kamata ngāue Setuata faka-Konifelenisi ‘i he 1996, ‘i ‘Olo‘ua Vava‘u. Faifekau Akoako ‘i he 2005 mei Pukotala Ha‘apai. Faifekau hoko ‘i Tatakamotonga 3 ‘i he 2009. Mālōlō ‘eni mei ngāue fakafaifekau ‘i he 2026 ‘i he SUTT ‘o Ha‘asini.

Talaloto: ‘Oku ou tatau atu ki he Konifelenisi mo ‘Ena ‘Āfifio, Tama ko Tupou VI, kae ‘uma‘ā ‘a e Ta‘ahine Kuini Nanasipau‘u. Pea ki he Palesiteni ‘o e Siasí, Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisi, pea ki he Konifelenisi Kakato. Ko hoku ngalutukú ē. Fakafeta‘i ki he ‘Eiki kuo ikuna ‘a e fatongia. Fakafeta‘i he falala na‘a mou fai mai kiate au mo hoku fāmilí ‘i he ta‘u ‘e 30 mālō. ‘Io, taumaiā ne haohaoa ‘a e fai fatongia, kae fakafeta‘i na‘e fai ‘a e tukupā ki he ‘Eikí he ui kuo fai neongo ‘a e tō mo hopo he ngalu ‘o e fatongia he la‘á mo e ‘uha, ‘i he faingamālie mo e faingatāmaki ‘o e hala fononga. ‘Io, kau foki ā ki ‘api ‘o hoko atu ‘a e fononga mo e ‘Eikí.

Fakamālō: Fakamālō ki he ‘Eikí he ‘omi ha hoa falala ‘Otua, mo e fanau tali angi, ke tu‘u tafa‘aki mo poupu ki homau ui ki he ngāue. Ko e ‘ahó ni, ‘oku mau fakafeta‘i ki he ‘Otua ‘oku mau foki mo‘ui kotoa pē ki ‘api. Ko e lāngilangí mo e ikuna, ke ‘a e ‘Eiki pē ko Sīsū Kalaisí. Ko ia na‘a ne fai homau Uí, pea ko ia pē na‘a ne faitokonia ‘a e ngaahi fatongia.

Faka‘apa‘apa atu mo e Lotu,

Faifekau ‘Ofa Lui mo e fāmilí

6. Tu‘alongo ki Hakau Lolohea

‘Oku ou fakatapu mo e ‘afio ‘a e Tolu Taha‘i ‘Otua, ‘Otua ko e Tamai mo e ‘Alo mo e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘oku ‘i hotau lotolotonga. Tapu mo e Tangata‘eiki Palesitení, Sekelitali Lahi mo e Konifelenisi Kakato, kae fai e ki‘i talaloto ko ‘eni.

Fakafeta‘i ki he ‘Otua ‘i he ‘Ene taki fononga hao, ‘o mau a‘u mai ai mo hoku ki‘i fāmilí ki he faka‘osinga ‘o ‘emau ngāue faka-Faifekau ‘i he ta‘u ni. Na‘e talu hono ui kimautolu ‘e he Konifelenisi ‘i he ta‘u 2006 ki he ta‘u ni 2026, ‘a ia ko e ta‘u ‘eni ‘e 20 mālō. Pea ‘oku mau fakamālō ki he ‘Otua ‘i he fie me‘a ngāue‘ aki kimautolu ke talaki ‘Ene ongoongo lelei.

‘Oku mau fakamālō ki he tangata‘eiki Palesitení ‘i he ‘omi ‘a e faingamālie ke fai e ngāue ko ‘eni ‘a e ‘Eikí. Fakamālō ki hoku hoa mo e fānau ‘i he ‘enau loto lelei ke muimui mai ‘i he ngaahi feitu‘u na‘e ui kimautolu ki a. Fakamālō foki ki hoku ngāhi tu‘ofāfine, mo e ngāhi tokoua, mo e mokopuna kuo nau folau mai mei muli ke mau kau fakataha ‘i he tala loto ‘o e houa ko ‘eni.

‘Oku mau kole fakamolemole heni, tangata‘eiki Palesiteni, mo e Konifelenisi Kakato, ka ne ai ha to‘o fatongia ne ‘ikai malava, pe ‘ikai fe‘unga, pea ‘oku mau kole fakamolemole atu. ‘Oku ou tatau atu ki he ‘etau ngāue. Tauange ke ‘iate kitautolu ‘a e nonga ‘a e ‘Otua.

‘Ofa lahi atu,

Faifekau Tu‘alongo ki Hakau Lolohea mo e fāmilí

7. ‘Amanaki Hēnoa Vea‘ila

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i au ‘i he aho 16 ‘o Sanuali 1956, ‘e he ongo mātu‘a ko Sione Hēnoa Veaila ‘o ‘Ōtea, Vava‘u; mo Mele Tupou ‘o Fataulua, Niuva fō‘ou, Otea mo Kapa Vava‘u. Ko e lahi taha au ‘i he fānau ‘e toko 6. Ko e fānau tangata ‘e toko 3, mo e fānau fefine ‘e toko 3.

Ako: Na‘a ku ako pē ‘i he ngāhi ‘apiako ‘a e Pule‘anga‘ ‘i he ngaahi kolo na‘a mau hikihiki tēniti holo ai, ‘i he ngāue faka–Setuata ‘a e ongomatu‘a‘ ‘i he lotu‘. Na‘a ku hū ki he Kolisi Mailefihí ‘oku mau kei fononga holo pē ‘i he lotu‘, ‘o mau a‘u ai ki he ki‘i kolo ko Ha‘akio, ‘o ma‘u hoku faingamālie mei he ‘Eiki‘ ke u folau ai ki Nu‘usila ‘i he ta‘u 1988, ‘o tokoni ki he ongomatu‘a‘ ‘i he ngāue fakalotu‘. Pea ‘i he 1997 na‘e ma‘u ai hoku faingamālie ke u hū ki he Kolisi ko Sia‘atoutaí ‘o sia ai ‘a e mo‘uí mei he 1997 ki he 1999. Na‘e lava lelei ‘a e ako‘ ‘o ma‘u mo e Tohi Fakamo‘oni Ako mei he Kolisi ko Sia‘atoutaí.

Fāmili: Na‘a ku ma‘u hoa ki Haveluliku, ko e ‘ōfefine ‘o e Faifekau Siasi Tonga Tau‘atāinaí. Ko e hingoa ‘o e hoá ko Makineti Naufahu. Na‘e ma‘u homa tāpuaki mei he Ta‘ehāmaí ko e toko 6 tangata, mo e 2 fefine. Pea tu‘utu‘uni ‘e he Faifekau Pule ‘o e taimi ko iaí, ko Rev. Havea Palu, ke u alu ‘o tauhi ‘a e kāingalotu ko Mo‘unga Heamoní. Na‘e fokotu‘u leva ‘e he Vahefonua‘ ke ‘ave hoku hingoá ki he kanititeiti Faifekau Akoako ‘i he ta‘u 2010. Pea u lava ai mo e tokoua Faifekau ko Mikimasi Fotu.

‘I he tau 2012 na‘e ui ke u hū leva ki Kolotapu ‘o fakakakato ‘a e tu‘utu‘uni ‘a e Konifelenisí, ko e ta‘u pē ‘e taha. Na‘a ku foki mai mei Kolotapu ‘o kamata ngāue ‘i he Vāhenga Nelson, ‘i he Vahefonua Niu Silá, ‘o kamata mei he 2015–2018. Na‘a ku hiki ki Auckland ‘o tauhi ‘a e kāingalotu ‘i Glenn Innes ‘i he Vāhenga Selusalemaí, ‘ou hoko ai ko e faifekau tokoni ki he Faifekau Vāhenga, ko Rev. Neti Tui‘onetoa. Na‘e ui au ‘e he Konifelenisi 2020 ke u hiki ‘o kamata e Vahenga ngāue fō‘ou ‘i Gisborne. Na‘e tu‘utu‘uni leva ‘a e Konifelenisi ‘o e ta‘u 2021 ke fai ai homau hilifakinima ‘i he Konifelenisi na‘e fakahoko ki he Fungafonua.

Na‘e toe ui au mo hoku fāmili‘ ke mau hiki ki Vava‘u ki he ki‘i motu ko Ovaka ‘i he ta‘u 2023. Pea ‘i he Konifelenisi ‘o e 2024, na‘e toe ui au ke u foki ki Nu‘usila ki he Vahefonua, ki he Vahenga Nelson. Pea ‘i he ‘aho 16 ‘o Sanuali 2026, na‘e hoko ai hoku ta‘u 70.

Fakamālō: ‘Oku ou puke ‘a e faingamālie‘ ni ke u fakafofonga atu ai au mo hoku ki‘i fāmili‘ ‘a e fakamālō ki he tangata‘eiki Palesiteni ‘o e Siasí, Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisí mo e Konifele-nisi Kakatō‘ ‘i he ngaahi tokoni mo e fale‘i kotoa pē na‘e lava ‘o fai ‘aki ‘a e tali ui ki he ngāue ‘a e Siasí. Pea ki he tangata‘eiki Palesiteni Mālōlō ‘oku kei laumalie‘, Rev Dr Ahio, pea ki he kau Faifekau Pule mo e kau Faifekau kotoa pē ‘i he ‘Eiki‘. Ki he kau Sētuaata na‘a tau kaungā ngāue fakatahá, ‘oku ou fakamālō lahi atu ‘i he fetokoni‘aki na‘a tau fai ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki‘. Neongo na‘e ‘ikai ha me‘a ia ‘e lava ka ko ‘ene Kelesí na‘e ikuna ‘aki ‘a e ngaahi fatongiaí. ‘Oku ou ‘ofa lahi atu ki he ngāhi tokoua ngāue kotoa pē ‘i he ‘Eiki‘. Fakamālō ki hoku hoá, Makineti Henoa, mo e fānau‘ ‘i he kongā lahi ‘o e ngāue‘ ko kimoutolu na‘a mou fuá.

‘Oku ou kau fakataha mo e fāmili‘ ‘i he fakamālō ki he ‘Otua Māfimaí, he‘ene tataki mo faka‘uto‘uta mo fakafaingofua, kae ikuna ‘a e ngāue kuo mau ikuna. Pea ke fakafoki pē kiate ia ‘a e lāngilangi. ‘Ofa lahi atu ki he tangata‘eiki Palesiteni, Sekelitali Lahi mo e Konifelenisi Kakatō.

Faka‘apa‘apa mo e tu‘a ofa atu

Faifekau ‘Amanaki Hēnoa Vea‘ila mo e fāmili

8. Tevita Talanoa Vea

‘Oku tau kei mo‘ui mo femamātaaki, fakafeta‘i hotau malu‘i he Tamai Fakalangi. Me‘a fakaofa ia ‘etau hao mai, tau tuku ‘a e kolōlia‘ ki he ‘Otua ‘i Langi. Pea tau pole mu‘a ‘i hono ivi lahi ‘e

lava ai ke tau ikuna ‘o kapasiasia ‘a e langi. Tau fua kolosi pē ‘e ‘ikai fiu ‘a fai, kalauni ‘oku hā mei hē, tau lova pē ki ai.

Tau kau ke fakamālō‘ia ‘a e Tamai, ‘Alo, Laumālie. Kau ‘a e kakai ‘o langi na, kau mo mamani fulipē. Ko e fakafeta‘i ‘ia ‘oku toka loloto mo toka takele ‘i he loto mo e laumālie ‘o e motu‘a ni mo hoku fāmili, ‘i he tauhi ‘ofa mo e tauhi haohaoa ‘a e ‘Otua Mafimafi, pea hao mo‘ui mai ai hoku fāmili ‘o tū‘uta mo‘ui mai ki he Konifelenisi ‘o e Senituli 2 ‘o e Lotu‘i he 2026.

‘Oku fai atu ‘a e tatau ki he Konifelenisi, kuo ‘ikuna ‘a e ngāue. Pea ‘oku mau lea fakataha mo e folofola ‘a Sīsū mei he funga kolosi, kuo ‘osi kuo lava ‘a e ngāue. Pea kuo mau tatau atu, mo e 23 ‘o e ngaahi Saame, ko homau tauhi pē ‘a Sihova, he ‘ikai te mau masiva, he ‘oku ne kato‘i ‘a loto mo tu‘a, pea pehē foki ki he funga ‘o e fonua, pea na‘a mo e ko ‘eni mo e kaha‘u na, ‘oku ne toka ‘afio‘i pē. Te te nofo mahu ē, te te kai mo inu pē, ‘oku ‘ia ‘Ātonai hoku ngaahi matavai.

Ko ‘eku talaloto ‘oku poupu ki ai ‘a ‘eku veesi manako, tohi Ngāue ‘Ani kau ‘Aposetolo 1:8. *Ka te mou ma‘u pē ha mālohī, ‘o ka hifo ‘a e Laumalie Ma‘oni‘oni kiate kimoutolu, pea te mou hoko ko ‘eku kau fakamo‘oni, ‘o ‘ikai ‘i Selusalema pē, ka ‘i Siutea katoa mo Samelia, ‘Io, ‘o a‘u ki he ngata‘anga ‘o māmani.*

Te u hiva pē mo fakafeta‘i ‘i he ikuna kuo fai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘i hono ivi lahī, mo hono mālohī, ‘o lava ai ‘o u ‘ikuna ‘a e ngāue na‘e tuku mai ke u fakahoko. He na‘a ku tuku pē kiate IA ke fai hoku tatakī, pea mo hoku fakakaukaua ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki, ‘i hono sino–hā–ma, ko e Siasi. He ‘oku ‘ikai te u falala ki ha ivi ha tangata, he ‘oku ‘ia ‘Ātonai hoku ngaahi matavai.

Ko hoku ta‘u ngāue ‘i he Siasī, Ne u kamata ngāue ‘i he Kolisi ko Sia‘atoutaī, pea u hoko atu ai pe ‘o ngāue ‘i he tafa‘aki ngāue ki tu‘a ‘a e Kolisi, ko e ta‘u ‘e 6 mo e mahina ‘e 6. Na‘a ku hoko ko e Setuata faka-Konifelenisi ‘i he ta‘u ‘e 7, pea u hoko ko e Faifekau ‘i he ta‘u ‘e 20. Pea ko e kakato ‘eni ‘a e ta‘u ‘e 33 mo e māhina ‘e 6 ‘eku ngāue ma‘a e Siasī.

‘Oku ou fakamālō heni ki he ‘Otua ‘i he‘ene fie me‘a ngāue‘aki au mo hoku fāmili ke fai ‘ene ngāue. Fakamālō ki he Konifelenisi mo ‘ene ui kotoa pē kuo fai kiate au, pea na‘a ku tali ko au mo e loto fiefia ‘o ‘ikai toe fehu‘ia.

Fakamālō atu ki he tangata‘eiki Palesiteni mo e Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi, koe‘uhī ko e fale‘i mo e akonaki kuo mo fai ‘o fakataukei ‘aki ‘a e ngāue pea kuo ikuna. Fakamālō ki hoku kaungā toho palau kotoa pē ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki, ‘i he‘etau fetokoni‘aki mo e fengāue‘aki ‘i hotau ngaahi vaivai‘anga pea malava ke tau mālohī noa, ke ‘ikuna ‘aki ‘a e ngāue ni.

Fakamālō heni ki hoku fāmili, ‘i ho‘omou tali angi ki he ui kotoa pē kuo fai ma‘aku ‘e he Konifelenisi. Fakamālō foki heni ki he‘eku ongo mātu‘a neongo kuo na pekia, tamaī ko Maika Vea ‘o Muihoa, Hā‘ano, mo Mo‘unga‘one; mo fa‘ee ko Veuki Polutele Vea ‘o Mo‘unga‘one. Mālō ho‘omo tauhi au ‘o hoko ai ‘o fu‘u tangata, ke fai ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki.

Ko e fānau ‘oku ou ‘i ai, ko e toko 9, pea ko e 7 tangata, pea 2 fefine. ‘Oku ou fakamālō foki heni ki he ongo matu‘a ‘a Mele Monū‘ia Ta‘engalo ha Taimi Vea. Na‘a ne tupu ‘i ha ongo mātu‘a ko e tamaī ko Paula Kolo Tāpealava ‘o Fakakai mo Hā‘ano mo Mo‘unga‘one. Pea ko e fa‘ee ko Pilimilose ‘o Pukotala mo Mo‘unga‘one mo Fisi. Mālō ho‘omo ma‘u ha ‘ōfefine faka‘ofa‘ofa pehē, ke poupu mo tokoni lelei kiate au ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki.

Fakafeta‘i mo Fakamālō ki he ‘Otua ‘i he‘ene fakakoloa kimaua ‘aki ha fānau mo ha fanga makapuna tokolahi. Ko e fānau ko ‘Ana Fōlingi Sōane (mali mo Lutoviko Hiko Soane), Viviana Vea, Sione Fehu‘i mo e Tali Vea (mali mo Mele Fisipuna Vea), Lītani Heamoni Vea (mo hono mali ko Mele Vea), Michael Collock Lūsia ki Taulanga Vea, Hepisipa ‘Ofa Vea, ‘Asala Misiona Tonga Vea, Siesia Jane Tonga Vea. Pea ko e makapuna ko Tevita Talanoa Jr Vea (kuo Pekia), Nuti Monū‘ia he Kelesi Vea, Mele Monū‘ia Ta‘engalo ha Taimi Jr Vea, Fuatapu ‘o e Tukumo‘ui

he Lotu Lelei Vea, Hepisipa ‘Ofa Vea Jr, Viviena Vea Jr, Paula Kolo Tāpealava Vea Jr, Sione Fehu’i mo e tali Vea Jr.

‘Oku ou kole fakamolemole atu foki, mo hoku fāmīlī, kapau na’e ‘i ai ha’amau ‘ulungaanga na’e ta’etaau pe ta’efe’unga. ‘Oku ou fakafofonga atu ‘emau kole fakamolemole lahi kiate kimoutolu.

Mālō mo e faka’apa’apa lahi atu.

Faifekau Tevita Talanoa Vea mo e fāmīlī

9. Sione Pāngata’a Talamai

Fakafeta’i: Fakafeta’i kia Sihova ‘a e ngaahi pule’anga’ kotoa, fai hono fakamālō, ‘a e ngaahi fa’ahinga. He ko ‘ene ‘ofa kiate kitautolū ‘oku fu’u kaukau. Pea ko e mo’oni ‘a Sihova’ ‘oku ta’engata, Hāleluia’.

Ko e fakafeta’i ia ‘oku taau mo fe’unga ke hake ki homau ‘Otua’ he’ene ‘ofa mo e tauhi, pea ne tataki mo tokoni’i kimautolu ‘o fakaikuna mo’ui ‘a e pole mo e ui ki he’ene ngāue’. ‘Io, mo’oni ‘a e punake’, ko ‘ofa pe na’e faka’ulī. Tauange ke lāngilangi’ia ai pē ‘a e ‘Otua’ he fatongia mo e ngāue kuo ‘ikuna’.

Tupu’anga: Na’e fanau’i au ‘i he ‘aho 7 ‘o Ma’asi 1956. Ko ‘eku ongo matu’a’ ko e tangata’eiki ko Tevita Halikani Pangata’a Talamai (pekia) mo ‘eku fine’eiki’ ko Lu’isa Fualupe Pāngata’a Talamai (pekia). Ko e fānau tama kinaua ‘a e Ahi ‘o Ulakai’, ‘Āhau Tongatapu, mo ‘Utulau. Ko e fika ua (2) au ‘i he fanau ‘e toko hiva (9). Pea kuo pekia ‘a e toko fā (4) kae kei mo’ui ‘a e fānau ‘e toko 5, ‘a ia na’a mau toko fitu (7) tangata mo e ua (2) fefine.

Fāmīli: Na’a ku ma’u hoa kia Tupou Ta’anea Folaumoeloa, koe ‘ōfefine ‘o Puleiku ‘o Vaotu’u ‘i he 1977, Sanuali ‘aho 5—lolotonga e ‘uike lotu ‘o e ta’u ko ia’. Ko e uaifi fai tōnunga mo ‘osikiavelnga ‘i he tokoni ki he’ema ngāue fakafaipekau’. Na’e fakakoloa ‘aki homa lotofale’ ‘a e fānau ‘e toko 4. Ko e fānau fefine ‘e toko 3, mo e tama tangata ‘e toko 1. Ko Māteaki He Lotu Pangata’a Talamai Fifita, Mōlini Pāngata’a Talamai Hoeflich, Lupe ‘Ofa He Lotu Pāngata’a Talamai (pekia), mo Sione Folau Pangata’a Jr Talamai.

Ako: Ko e ngaahi Ako’anga ‘eni na’a ku ako ai, 1962–1965 Akoteu ‘i Kolovai; 1966–1968 Akoteu ‘a ‘Utulau; 1969–1974 Kolisi Tonga ‘Atele; 2010–2012 St. John Theological College New Zealand; 2014–2017 Sia’atoutai Theological College.

Ngāue: Na’a ku kamata ngāue ‘i he Poate ‘Uhila ‘a Tonga’, Tonga Electric Power Board, ‘i he 1974–2001. Ko e ta’u ‘e 27. Pea lolotonga ‘eku ngāue ko ia’ ko e tangata Malanga Hoko mo Setuata Lahi ‘i he Vāhenga ‘Utulau’ ‘i he ta’u ‘e 11; mo Sekelitali ‘a e Siasī ha ngaahi ta’u lahi. ‘I he 2009 na’a mau hiki fonua mai ai ki Nu’usila’ ni. Ko e 2010 pē na’e fekau’i au ‘e he Vahefonua ke u ‘alu ‘o fokotu’u ‘a e Siasi ‘i Oamaru (NZ) ‘i he Sauté. Pea ‘oku ou fakafeta’i na’e fakaola ‘e he ‘Eiki’ ‘a e ngāue’ pea ‘omi mo e tāpuaki ‘o u a’usia ai ‘a e tu’unga Faifekau’ ‘i he ta’u 2012. Na’a ku foki mai leva mei he Sauté ‘o ngāue ‘i he ngaahi potu siasi ‘i Auckland he 2013. Pea u ‘alu leva ‘o hū ki Sia’atoutai he 2014–2017 ko hono fakakakato e tu’utu’uni ‘a e Konifelenisi, ‘a ia ko e ako ta’u ‘e tolu ‘i loto ‘api pea ta’u ‘e taha (1) ‘i Kolotapu. Hili e akó na’e fekau mai ke u Faifekau le’ole’o ‘i Koloua Ua (2) mei he 2017–2018. Pea a’u ki he Konifelenisi ‘o e 2018, na’e ui ai e Fehikitakī ‘ou foki ki Nu’usila ‘o hoko atu ai ‘a e ngāue’ ‘i North Shore mei he 2018–2020. Pea hiki mei ai ki Palmerston North 2021–2023. Hiki mei ai ki Tonga ki he Vāhenga Matahau’ mei he 2023–2025. Pea u toe hiki mai mei Matahau ki Whangarei he 2025–2026. Ko Nu’usila ia, ‘a ia ko e kakato ia hoku ta’u 70 ki he Konifelenisi ‘o e ta’u ni.

Fakamālō: ‘Oku ou kau fakataha mo e fāmīli ‘i he fakamālō ki he ‘Otua Mafimafi he’ene tokoni mo ‘ene kau mai ‘o fakaa’i mo fakafaingofua ‘a e fatongia mo e ngāue na’a mau pole ki ai, Pea kuo ‘ikuna tu’unga ‘i he ivi mo e kelesi na’a ne fakateunga’aki ‘emau mo’ui. ‘Oku mau fakamālō

mo e loto hounga'ia mo'oni heni ki he Tangata'eiki Palesiteni 'o e Siasi mo e Sekelitali Lahi 'o e Konifelenisi, pehē ki he Konifelenisi kakato hono 102 mo e ngaahi kupu fekau'aki 'o e Siasi, 'i he fengāue'aki kuo tau fai mai 'i hono Sino Ha mai, 'oku mau fakamālō atu foki ki si'i ngaahi fāmili kotoa pe mo e kaunga pilikilimi 'i he fepoupou'aki 'i he hala fononga 'o e ngāue'.

Faka'apa'apa atu 'i he 'ofa mo e hūfia,

Faifekau Sione Pāngata'a Talamai mo Tupou, mo e fāmili

10. Sēmisi Feke'ila Fotofili

Fakatapu: Fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua Māfimafí, ko e Tamai, 'Alo, Laumālie Mā'oni'oni. Fakatapu ki he Hau 'o e 'Otu Tongá, Tama ko Kingi Tupou VI. Tapu ki he Ta'ahine Kuiní, Kuini Nanasipau'u. Tapu ki he Tama Pilinisi Kalauní, Tupouto'a 'Ulukālala, Pilinisesi Sinaitakala Tuku'aho, Pilinisesi Lātū Fuipeka, Pilinisi Ata, mo e fale 'o Tupou. Tapu kia Pilinisesi Salote Mafile'o Pilolevu Tuita. Tapu kia Pilinisi Kalaniuvalu, Lord Fotofili mo e Hou'eiki 'o e fonua'. Tapu kia Kavapele, Fatongia 'o Loto Tonga mo ha'a matāpule. Tapu ki he Palesiteni 'o e Siasí, Rev. Dr Tevita Koloa'ia Havea, mo e Sekelitali Lahí. Tapu ki he Konifelenisi Kakato', mo si'i ngaahi tokoua Faifekau'. Tapu mo e aofaki 'o Manafá, ka 'i ai ha hē 'o laka hala, tauange ke 'oua na'a malomaloa'a, kau hūfanga 'i Fanakava he 'akau fakalava. Pea tuku ke 'atā ke fai atu 'a e fakamālō, mo ha tatau ki he Konifelenisi 'eiki'.

Tupu'anga: Ko hoku hingoa' ko Feke'ila Fotofili 'o Niua Fo'ou, Hā'utu mo Lapaha. Na'e fanau'i au 'i he 'aho 7 'o Siune 1959. Ko 'eku ongo mātu'a ko 'Asipeli Kupu-'o-Vanua Fotofili 'o Niua Fo'ou mo Lapaha, mo Ha'angata Tupu Fusitu'a Fotofili 'o Sapa'ata, Niua Fo'ou. Na'e tupu 'a 'Asipeli Kupu mei he loto fale 'o Nōpele Fotofili (Siosiuu) 'o Niua Fo'ou mo Afā Kalaniuvalu 'o Lapaha. Pea ko Ha'angata Tupu, mei he ongomātu'a ko Paula Ue'ikaetau Fusitu'a 'o Sapa'ata, Niua Fo'ou mo Hūlita Takafua 'o Mu'a, Niua Fo'ou. Ko 'Asipeli Kupu 'o Vanua, ko e si'i taha ia he fānau 'e toko 6 'a Siosiuu mo Afā. Ko e lahi taha ko Luseane Halaevalu Mata'aho Fotofili Tuita. Ko e fika ua' ko Lavinia Veiongo Fotofili Veikune. Ko e tolú ko Mele Tatafu Fotofili Muller. Pea ko e fika fā ko Pisila Siulolovao Fotofili Fusitu'a. Pea fika nima 'a Sēmisi Fonua Kalaniuvalu Fotofili. Pea ko e si'isi'i taha' ko 'Asipeli Kupu-'o-Vanua Fotofili.

Ko e fānau leva 'a 'Asipeli mo Ha'angata' na'e toko hongofulu. Lahi 'a Tevita (pekia), Afā Mateialona (pekia), 'Ungatea Langi (pekia), Kalolaine (pekia), Talahiva Kemp, Vika (pekia), Faifekau Matafonua Fotofili (pekia), Hau 'o Momo, Pisila Manu, pea mo au Faifekau Sēmisi Feke'ila Fotofili.

Fāmili: Na'a ku ma'u hoa kia Vika Hifo Kata 'o e Uasila'ā, kamata'anga 'o taimi, Niutoua, lolotonga eni 'ema fakatou ngāue 'i he Tupou High School, 'i he va'a Tāpunisiliva (1994). Fakafeta'i ki he 'Eiki' he'ene fekau ke ma fou mai 'i he hala' ni, ke fai ai homa fakakoloa'. Na'e fakakoloa 'aki homa ki'i fāmili' ha fānau 'e toko nima, mo e fānau ohi 'e toko ua. Ko e lahí ko Siosiuu Fotofili, 'oku ngāue 'i he 'Ōfisi 'Aotita 'a e Siasí, 'i he Senitā Molitoní. Ko e fika ua'a ko Ha'angata Tupu Fotofili, fai fatongia ma'a e Siasí ko e faiako 'i he TTI. Ko e fika tolú ko Ronald Hau 'o Momo Fotofili, 'oku nofo 'Aositelēlia. Ko e fika fā, ko Matafonua Pelaki 'i Mahofā Fotofili (pekia). Pea ko e fika nima' ko Pisila Siulolovao Jr, lolotonga ako 'i he TTI. Mo e ongo fānau ohi ko Manuela Moala Kata nofo 'Amelika, pea mo Vika Hifo Jr Fusimālohi nofo 'Amelika.

Ako: Na'a ku kamata Lautohi Pule'anga 'i he GPS Mu'a (1965–1968), hiki ki he GPS 'Alele 'Uta Niua Fo'ou (1969), toe foki ki he GPS Mu'a (1970–1971). Ne u hū 'o ako 'i he Kolisi Tonga, 'Atele (1972–1977). Pea u hū ki he Tupou High School (1978–1981). Kolisi Ako Faka-Faiako (1988–1990), mo e Kolisi ko Sia'atoutai (2006–2009).

Ngāue: Na'a ku kamata ngāue 'i he Siasi ko e faiako. Tupou High School (Tāpunisiliva) 1983–1987, Ako fakafaiako 1988–1990, Tupou High School 1991–1995, FWC Houma Middle School

(Pule) 1996–2003, Tupou High School Tapunisiliva campus (Tiuta Lahi) 2004–2005. Hū Faifekau Akoako mei he SUTT Tatakamotonga 1 ‘i he 2005. Kolisi ko Sia‘atoutai (Ako taimi kakato) 2006–2009. FWC Houma Middle School (Puleako) 2010, fai ai pē hoku hilifakinima ‘i he Konifelenisi ‘o e 2010. Fehikitaki ‘a e kau Faiako, Kolisi Mo‘unga ‘Olive (Tiuta Lahi) 2010–2011, Kolisi Kuini Sālote (QSC) ‘i he 2012.

Fehikitaki kongā loto ‘o ma‘u Potungāue. FWC Ha‘asini ‘i he ta‘u ‘e 2, 2012–2014. Poaki ke mo‘ui lelei ‘i he ta‘u ‘e 1, 2014–2015. FWC Hoi, 2016–2018. FWC Lapaha, 2018–2021. Poaki ke mo‘ui lelei (fakatoketā), 2022–2023. FWC Lapaha, 2024–2026.

Ko e ta‘u fakakātoa ia ‘e 43 ‘eku ngāue ‘i he siasi ko e Faiako mo e Faifekau ma‘u Potungāue. Kuo kakato ‘i he ta‘u ni, hoku ta‘u 67, pea kuo faka‘atā ‘e he Konisitūtoné ke te ma‘u kakato hoto ta‘u mālōlō he ta‘u 65.

Fakamālō: Tuku ke u fakafofonga‘i atu ha ki‘i fakamālō mei he ki‘i fāmili ta‘e‘iloa‘ ni. ‘Oku mau fakafeta‘i mo e loto hounga mo‘oni ‘i he ‘ofa afeitaulalo ‘a e ‘Otua Māfima‘i, ‘o tuku ke mau ikuna homau ui na‘a mau tali ko au ki ai. Ke ‘o‘ona ai pē ‘a e kolōliā mo e lāngilangī ‘o lauikuonga pea ta‘engata. Fakamālō ki he Palesiteni ‘o e Siasī, Rev. Dr Tevita Koloa‘ia Havea, Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisī, Faifekau ‘Alifeleti Tikisoni ‘Atiola, mo e kaungā Faifekau kotoa pē, mo e kau Setuata, mo e kau Uēsiliaana kotoa pē, ‘i ho‘omou angalelei ‘o tokoni‘i au mo hoku ki‘i fāmili ke ikuna ‘a e fatongia‘ ni.

‘Oku mau lau ‘a e faingamālie‘ ni, ke ‘oatu ‘a e kole fakamolemole ‘i he ngaahi tō nounou kotoa pē, ‘o ta‘emalava ai ha fatongia ‘i ho‘omou vaka‘i, ka ‘o kapau na‘e lava ha fatongia, ko e lelei pē ia ‘a e ‘Eiki. Tauange mo e mohu kelesi mo e meesi ‘a e ‘Otua Māfima‘i ke ngalo hifo kotoa ki ai ‘a e tō nounou kuo mau fou mai ai.

‘Oku ou fakamālō ki hoku uaifi, Vika Hifo Kata Fotofili, ‘i he tokoni mo e tu‘u fakataha ‘i he fatongia. Ko e ikuna ‘o e ‘ahó ni, ko koe ‘a e lahi, ko ho‘oku ‘a e si‘i, kae fakafeta‘i kuo ta kaungā ikuna mo Kalaisi. Fakamālō ki he ki‘i fānaú, ‘i he pou pou mo talangofua kakato lolotonga e ngāue. Kuo tau ikuna ‘i he ivi, mo e kelesi, pē ‘a e ‘Otua. Ko e lea tatau, ‘oku mau lea fakataha mo e ‘Aposetolo ko Paula, “*Ilonga ha me‘a te mou fai, ngāue fie ngāue ki ai, he ko e ngāue ki he ‘Eiki ‘o ‘ikai ki he kakai, ‘o mou ‘ilo ko e ‘Eiki ia te mou ma‘u mei ai ‘a e totongi totonu, ko e ma‘u tofi‘a*” (Kolose 3:23-24). Ko ‘emau lea tataú ia.

‘Ofa lahi atu mo e faka‘apa‘apa,

Semisi Feké‘ila Fotofili mo e fāmili

11. LAULILE LĪ

Tapu ki he ‘Otua Mafima‘i. Tapu ki he Hau ‘o e fonua, Tama ko Tupou VI, mo Ha‘a Moheofo. Tapu ki he Tangata‘eiki Palesiteni mo e Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisī. Pea tala mo kāpui kae aofaki mu‘a ‘a e fakatapu ni, kae ‘atā mo e motu‘a tu‘a ni mo hoku ki‘i fāmili ke ‘oatu ha fakamālō loto hounga‘ia ki he Siasī.

‘Oku ou fakamālō lahi atu ki he Konifelenisi Kakato mo e Siasī ‘i ho‘omou fie me‘angāue ‘aki kimautilu, neongo ‘emau tōnounou. Fakafeta‘i ‘oku hulu ‘ānoa pe ‘a e kelesi ‘a e ‘Eiki.

Tupu‘anga: Ko hoku hingoa ko Laulile Lī, pea na‘a ku tupu hake ‘i he ongo mātu‘a ko Sione Langi Lī ‘o Navutoka mo Manuka, pea mo Lolohea Falahola Lī ‘o Faleloa, Ha‘apai. Ko au ‘a e fika 2 ‘i he fānau ‘e toko 6. Ko e fānau tangata ‘e toko 4 pea mo e fānau fefine ‘e toko 2. Na‘e fā‘ele‘i au ‘i he ‘aho 12 ‘o Fēpueli 1959. Pea ‘oku ou fakafeta‘i ki he ‘Otua ‘i he‘eku a‘usia ‘a e ta‘u ko ‘eni ‘i he Senituli Ua ‘o e Lotu. ‘I he mahina ni, na‘e tali ui ai ‘eku fine‘eiki ki he pule mā‘oni‘oni ‘a e ‘Otua ‘i hono ta‘u hivangofulu, pea ‘oku ou fakafeta‘i ai pē ki he ‘Otua.

Fāmili: ‘Oku ou ma’u hoa kia Popua Tatofi ‘o Vainī mo Ma’ufangá, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fānau ‘e toko 4, ‘a ia ko e fānau fefine ‘e 3 pea mo e toko taha tangata. Ko e lahi taha’ ko Sione Langi Lī. Ko e fika ua’ ko Kaufou Lī. Ko e fika tolu’ ko Mele Halapua Lī, pea ko e si’isi’i taha’ ko Lavinia Lī.

‘Oku ou fakafeta’i ko ‘emau loto lahi ke mau ‘ahi’ahi ke fai ‘a e ngāue’ ni ki he lelei taha ne mau ala lava’. Ko ia ai, ‘oku ou fakamālō ki hoku fāmili’ mo e kāinga kotoa pē ‘i he fepoupouaki na’e fai ‘i he ki’i taimi na’e fai ai ‘a e ngāue ki he Sino–Hā–Mai ‘o e ‘Eiki’ ka ko hono Siasi.

‘Oku ou fakafofonga atu ‘a e ‘ofa lahi mo e hounga’ia mo e fakamālō ki he tangata’eiki Palesiteni ‘o e Siasi, Rev. Dr Tevita Koloa’ia Havea, mo e Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi; pehē foki ki he Konifelenisi Kakatō’ mo e kakai Uēsiliana kotoa pē ‘i Tongá ni mo muli’ na foki, na’e fai ‘a e fengāue’aki ‘i he ngaahi ta’u na’a mau fakakaungatāmaki ai ‘i he ngāue’ ni. ‘Oku mau kole fakamolemole atu ‘i ha tōnounou, ko ha’aku pē ia vaivai. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua’ ‘i he’etau a’usia ‘a e fu’u ta’u fakakoloa ko ‘eni, kuo tau anuanu ‘i he tāpuaki ‘o e Senituli Ua ‘o e Lotu’ ‘i Tongá ni.

‘Oku ‘oatu ‘a e ‘ofa lahi meiate au mo hoku ki’i fāmili’ ki he kakai kotoa pē ‘o e Siasi, mo e ngaahi fāmili’ foki; pea pehē ki he ngāhi kaungāme’a mo e maheni kotoa pē. Tauange ki he ‘Otua Māfima’i ke ne ‘omi ivi, pea fai tāpuekina kitautolu ‘i he ngāue ‘oku tau fai’. Ke lāngilangi’ia ai pē ‘a e ‘Otua’ ‘i he me’a kotoa pē. ‘Io, “Ko e me’a tēpū ē ko e ‘iate kitautolu ‘a e ‘Otua.’” Mo’oni pē ‘a e siate folau ‘o e mahinā’ ni, “Tonga Fonua Monū’ia, ‘Otua ‘aki ‘a Sihova”.

‘Oku ou ‘ofa lahi atu ki he taha kotoa pē. Tauange ke tau kei ma’u ivi, ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki’. Talamonū atu ki he tangata’eiki Palesiteni’ mo e kaungā ngāue kotoa pē ‘i he Konifelenisi ‘o e ta’u ko ‘eni.

‘Oku mau tatau atu,

Faifekau Laulile Lī & Popua Tatofi Lī, mo e fāmili’

2. KO E FAKAMATALA PEKIA’

Fehu’i 1 (iii) Pe kuo pekia ha Faifekau ‘i he vaha’a ‘o e Konifelenisi’?

1. Kalisitiane Fekau’aki Kofe Fonua

Tupu’anga: Na’e fanau’i ‘a Kalisitiane Fekau’aki Kofe Fonua ‘i he ‘aho 13 ‘Epeleli 1940 ‘i Mu’a, Niua Fo’ou, lolotonga ia ‘a e ngāue fakafaifekau ai ‘ene ongo mātu’a’, ko Samiuela Manitisa Fonua, ‘o Fo’ui mo Koulo pea mo Sioana ‘Ungatea Fonua, mei ‘Utui mo ‘Utulau. Ko e fika tolu ia ‘i he fānau tangata ‘e toko fā ka kuo nau pekia kotoa; Rev. Penisimani Tavalu Fonua, Siosiuua Holitei Fonua, pea mo Rev. Sione Hikaione Fonua.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Kalisitiane kia Sūlia ‘Aholelei Ha’angana ‘o Nomuka mo Niua Fo’ou, ‘i he ‘aho 22 ‘o Sānuali, 1976 pea mālōlō ‘a Sūlia ‘i he ‘aho 25 ‘o Sānuali, 2013. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko tolu ‘a ia ko Siosiuua Nimoitalafau ‘a ia ‘oku ma’u hoa kia Fāhina Fanua ‘o Lofangá. Ko e fika ua’ ko ‘Emeline Falengameesi; ‘oku ma’u hoa kia Vili Vailea Saulala ‘o Leimātu’a. Ko e si’isi’i taha’ ko ‘Etuete Falengamonū Holitei; ‘oku ma’u hoa ia kia Puasila Koula Maea ‘o Puke’. Na’e ‘i ai mo e fakalahi ko Fatai-mo e-manu Fusitu’a, ‘oku ma’u hoa kia Sione Leki ‘o ‘Utulau. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 16.

Ako: Na’a’ ne kamata pē ‘i he Akoteu ‘a Nuku’alofa’, hoko atu ki he Akoteu ‘i Nafualu, pea toki faka’osi mai ki he Akoteu ‘a ‘Utulau’. Na’a’ ne hū ki he Kolisi ko Tupou’ ‘i he 1951 pea’ ne lava’i

ai ‘a e Sivi Tutuku Ma‘ulaló pea mo e Sivi Maamaloá ‘i he 1956. Na‘á ne lava‘i mo e Sivi Tutuku Mā‘olunga ‘i he ta‘u 1958, pea na‘á ne hoko ai pē ko e kāpiteni ‘o e Kolisi ‘i he ta‘u tatau. Na‘e māfana ma‘u pē ‘a Kalisitiane ke talanoa ki he Kolisi ko Tupou, ‘o hangē ko ‘ene talanoa fiefia ma‘u pē he‘ene kau atu ki hono fuofua tanu e hala mei Malapo ki Toloa ke fakafaingamālie ‘a e fefononga‘akí.

Na‘e ma‘u hono faingamālie ke ne folau atu ‘o ako ‘i he Ako‘anga ‘a e Siasi Metotisi ‘o Fisi ko e Lelean Memorial School ‘i Davuilevu, Nausori, ‘o ne kamata ai ‘i he Form 5B, ko e teuteu ia ki he Sivi ‘a ‘Ingilani, Pilitānia ko e Senior Cambridge, ‘a ia na‘á ne sivi ai ‘i he ta‘u 1960. Na‘e ma‘u hono faingamālie ‘i ha sikolasipi ‘a e British Council ‘o ne folau atu ai ki Pilitānia ‘i Sepitema ‘o e 1966, pea ne lava‘i ‘a e feinga ako ko ia ‘i Siulai, 1967. Na‘e toe ‘i ai foki mo e faingamālie ke ne ako ‘i he ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Saute ‘i Fisi, he 1974 ki he Tisema ‘o e 1975.

Ngāue: Na‘á ne kamata ko e faiako ‘i he Kolisi ko Tupou ‘i he 1961 pea ne hiki mei ai ‘i he 1963 ki he Kolisi Lotoloto ‘i Ha‘apai ko e Taufā‘āhau Middle School. Na‘e toe ui ia ke ne hiki ki he Ako Lotoloto ko Mailefihī ‘i Vava‘u ‘i he ta‘u 1964 pea toe foki mai ki he Kolisi ko Tupou ‘i ‘Aokosi ‘o e ta‘u tatau ‘o hoko atu ai ‘a e ngāue.

Hili ‘ene foki mai mei Pilitānia ‘i Siulai 1967, na‘e ui ia ke ne hiki ki he Ako Mā‘olunga ko Tupou pea toki tokoni ai pē ki he Kolisi Kuini Sāloté ‘i he lēsoni Fika.’

‘I Sānuāli 1968, na‘e ui ia ke ne Pule Ako ‘i he Kolisi Mailefihī, Neiafu, Vava‘u, ‘o fetongi ‘a e faifekau ko Makaloni Taukolo. ‘I he‘ene fakamatalá, ko e hiki faingata‘a eni he na‘e kei ta‘u 28 pē pea te‘eki mali. Kae fakafeta‘i na‘e tokonaki pē ‘e he ‘Otuá ‘a e kau tangata mo e kau fefine ke nau pouaki ‘a e fatongia‘ pea na‘e faingofua ai ‘a e faingata‘a.

Na‘á ne hiki mei ai ki he Kolisi ko Tupou, 1972–1973 pea toki hoko atu ki Fisi pea foki mei ai ki he Kolisi Taufā‘āhau Pilolevú ‘o kamata ‘i he 1976. Na‘e fokotu‘u ia ‘i he 1977 ko e Faifekau Akoako pea hoko atu ki he ‘Ahi‘ahī ‘i he 1979. ‘I he 1980 na‘e ui ia ki he ‘Ōfisi Ako ‘a e Siasí ko e ‘Ōfisa Ako Tokoni‘i e kau faiako (“In-Service Training Officer”). Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he Konifelenisi ‘o e 1981 ‘i ‘Eua.

Na‘e ui ia ke faifekau ‘i Pea ‘i he 1997 ‘i he ta‘u ‘e 3 pea lolotonga ‘ene ‘i a‘i na‘e hoko ai ha faingata‘a‘ia lahi ki hono mafú ‘o iku ai ki Nu‘usila pea fakafeta‘i na‘e ola lelei ‘a e feinga‘ ni. Na‘a ne foki mai ‘o ngāue ‘i Kolonga ‘i he 1999. ‘I he Konifelenisi ‘o e 2002, na‘e ui ia ki Ma‘ufanga, pea mei ai ki Kanokupolu ‘i he 2005 pea mo Haveluloto ‘i he 2007.

‘I he Konifelenisi ‘o e 2010, na‘e tali lelei ai ‘e he Konifelenisí ke ne mālōlō mei he ngāue‘ hili ia ‘a e kakato ‘a hono ta‘u fitungofulu (70) ‘i ‘Epeleli ‘o e 2010. Na‘e toe ui ia ‘e he ‘Eiki Palesiteni ‘o e ‘aho ko ia, Rev. Dr. ‘Ahio, ke toe hoko atu pē ki Sānuāli ‘o e 2011, koe‘ūhí ko e faifekau na‘e kei mālōlō māhina ‘e ono. ‘I Sānuāli 2011, na‘e toe teuteu tu‘o ua ai ‘a e foki ki ‘api, pea ko e lava kakato ia ‘a e ta‘u ‘e 50 ‘a e ngāue ‘a e tamaio‘eiki ni ma‘ae Siasí mo e Konifelenisí. Ko e ta‘u ai ‘e 36 ko ‘ene ngāue fakafaiako, pea ko e ta‘u ‘e 14 ko e ngāue fakafaifekau.

Na‘e mālōlō ‘a Kalisitiane ‘i he ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa, 2025, ‘i Falemahaki Vaiola ko hono ta‘u 85 ia mo e māhina ‘e 6.

Ko e tukulaumea: Ko Kalisitiane‘ ko e tangata ta‘e‘iloa pē, ‘i he fāmilí, ‘i he koló, ‘i he siasí pea mo e fonua. Ko e sevāniti ta‘e‘aonga pē ia ‘a e ‘Eikí. ‘Oku tatau pē hono fōtungá ‘i he‘ene fiefia‘ mo ‘ene mamahí; ‘oku tatau pē hono fōtungá ‘i he‘ene fiekaia‘ mo ‘ene mākona; ‘oku tatau pē hono fōtungá ‘i he‘ene hela‘ia‘ mo ‘ene iviivi‘ia; ‘oku tatau pē hono fōtungá ‘i he‘ene itá‘ mo ‘ene loto lelei; ‘oku tatau pē hono fōtungá ‘i he‘ene tafulú mo ‘ene talanoa fiefia. ‘Oku pehē ai pē ‘i he kai hamu pe kai lelei. Ko e toko taha ‘ulungaanga fakalongolongo pea angamokomoko. ‘Oku tātaitaha ha‘ane lea, ka ‘oka ‘i ai ha‘ane tu‘utu‘uni pe fekau pe akonaki, ‘oku faingata‘a ke toe aafe mei he me‘a ‘okú ne tokanga ki ai.

Ko e ki'i 'ulungaanga ma'u ia 'o e tama'i ni 'a 'ene lau faka'aho 'ene Tohitapu' pea neongo kuo toumoliu 'ene lau kakato e Folofola, ka na'e kei hokohoko faka'aho pē 'ene lau Tohitapu' pea faka'ilonga'i 'a e potu tohi ne ngata ai 'ene lau he 'aho taki taha. Ko e 'aho Tu'apulelulu, 'aho 9 'o 'Okatopa 2025, ko e 'aho faka'osi ia 'o 'ene malava ke lau 'ene Tohitapu' – he ko e 'aho hoko na'e faingata'a'ia hono sino' 'o pau ai ke 'ave ki Falemahaki Vaiola. Ko e potu Folofola eni na'a ne faka'ilonga'i 'a ia na'e ngata ki ai 'ene lau' pea ne toki mālōlo: Fakahā 14:13 – *“Pea ne u ongo'i ha le'o mei langi na'e pehē mai, Tohi, Hili 'eni 'oku monū'ia 'a e pekia 'oku pekia 'i he 'Eiki. Pea 'oku folofola 'a e Laumālie, 'Io, koe'uhi te nau mālōlo mei he'enu fakaongosia, he ko 'enu ngaahi ngāue te nau muimui atu mo kinautolu.”*

2. Salesi Tu'a'ofa'eiki Havea (& Sela Līpoi Tupou Havea)/

Tupu'anga: Ko e ongo mātu'a 'a Salesi ko Sione 'Amanaki Havea mei 'Utui mo 'Utulau, mo 'Etina Fe'aomoetoa Havea mei Tatakamotonga. Ko Sione 'Amanaki na'e faifekau mo faiako 'i he Siasi; ko 'Etina na'e neesi. Ko e ongo mātu'a 'a Sela Līpoi Tupou Havea ko Sione Līpoi Tupou, 'a ia na'e Talāsiti Lahi 'i he Siasi pea Setuata Lahi 'i he Vahefonua Tongatapu' 'i he ngaahi ta'u lahi. Ko e fa'ee' ko Hu'avai Tupou mei Fo'ui. Na'e pisinisi fale koloa 'a e ongo mātua 'a Sela' 'i loto Nuku'alofa.

Ko e fānau 'a Salesi mo Sela' na'e toko 5: ko Sione 'Amanaki Havea Jr; Sione Līpoi Havea Jr; 'Etina Faki'atu-ki-Moana Havea mo Salesi Manoa Havea.

Ako: Na'e ako 'a Salesi 'i he Kolisi ko Tupou, Ako Mā'olunga ko Tupou, Texas Wesleyan College mo e ngaahi 'Univēsi kehe 'i 'Amelika mo Lonitoni, Pilitānia. Ko Sela' na'a ne ako 'i he Kolisi ko Kuini Sālote, Melbourne Lady's College, mo e 'Univesiti 'o Kalifōnia, 'Amelika.

Ngāue: Na'e faiako 'a Salesi 'i Sia'atoutai. Na'a ne faiako 'i he Pacific Theological College 'i Suva, Fisi, pea toe faiako 'i he 'Ako'anga Bossey Ecumenical Institute, 'i Siniva, Suisalani. Na'e kole 'e he Siasi lolotonga 'ene ngāue 'i Siniva, Suisalani ke foki mai ki Tonga' ni 'o tokoni ki he fakalakalaka 'o e ako' 'i he Kolisi ko Sia'atoutai' pea na'e foki mai ai 'a Salesi mo Sela' 'o na ngāue 'i he Kolisi ko Sia'atoutai' 'i ha ta'u nai 'e hongofulu mā taha 'o a'u pē ki he 'ikai ke toe fiema'u 'e he Siasi ke ngāue 'i he Kolisi' pea poaki ai ke kumi ha'ane ngāue 'e 'aonga ange ar' 'i ha faitu'u kehe.

Na'e folau 'a Salesi mo Sela' mo e fānau ki 'Amelika' 'i he 1998 ki Texas ke hoko atu e ako 'a e fānau' pea na'a na nofo mai ki Kalaka IV (Colleyville, Texas). Na'e 'ikai toe tatali hono fakafetaulaki'i kinaua he ngaahi kole tokoni mei he ngaahi Siasi kehekehe'. Na'e kamata pe 'i he Siasi Fakatahataha' mo e Metotisi 'i Texas pea hoko atu ki he ngaahi Siasi Metotisi 'i Kalifōnia, pea kakato mo e ngaahi potu Siasi kehekehe 'i 'Amelika.

Lolotonga 'a 'ena fefononga'aki holo he ngāue' kuo kole kinaua 'e he ngaahi siasi na'a nau hē holo 'i Amelika'. Ko e kakai Uesiliana eni na'e 'ikai ke nau fie kau ki he Siasi Metotisi' pea 'ikai ke tali mai mei he Siasi Uesiliana Tonga ke nau kau ange, ka na'e fale'i mai pe mei Tonga ke fokotu'u pe hanau me'a. Na'e kole leva he ngaahi Siasi ko eni 'a e ongo mātu'a ko eni ke na tokoni. Na'e fai leva 'a e ngāue'. Ko e ngaahi Siasi eni na'a nau mahu'inga'ia 'i he'enu Uesiliana' mo 'enu Tonga'. Na'e fokotu'u 'enu Vahefonua mo e Konifelenisi pea fakahingoa leva kinautolu ko e Siasi Uesiliana Tonga 'o 'Amelika (SUTA). Ko e hingoa leva eni 'a e ngaahi siasi na'e kau ki ai: Sia-ni-o-loto (LA), North Hollywood (LA), Sekina (Utah), Kinonia, Ichtus, pea mo Seattle, Washington. Na'e fakahū memipa kakato 'a e SUTA 'i he World Council of Churches, pea fai honau tauhi' 'i he malumalu 'o e koloa fakamāmani lahi ko ia'.

Ko e tukulaumea: Na'e 'ikai ke fakangatangata 'a e faitu'u na'a na ngāue ki ai. Na'a na lau ko e faingamālie hounga 'o kapau 'e 'i ai ha'ana 'aonga ki ha kole tokoni mei ha faitu'u. Na'e kau mai ai pe mo e Akihava 'a e fakatautehina mo e Ta-kei-kau pe. Pea ko e faka'osi'osi' na'e

a'u ki he Zephyr 'a e 'ea 'oku angiiki, angi mokomoko pea mo hono 'ea hauhaufano; 'oku pehē ko e 'ātakai ia 'oku vaka mai ai 'a e 'Otua' ki he tangata pea ko e fetaulaki'anga ia 'o e 'Otua' mo e Tangata. Ko e Zephyr ia. Pea mo e ngaahi feitu'u kehekehe pe. Na'e fofoa heni 'a e kii tokateline faka – 'Utulau, ko e akonaki 'o e Tui Pikitai. Ko e Tui, ko e Mo'ui faka-kainikavea. Ko ha ki'i tenga'i 'akau kuo tō ki ha tefito 'akau pea mo'ui 'o tupu. Pea 'i he'ene tupu ko ia, pea faifai pea hū hono ki'i aka ki he sino 'o e fu'u 'akau 'oku tupu a', pea 'e pipiki ai, 'o ma'u mo'ui ai pe mei ai, pea tupu 'o lahi pea faai hifo 'a e fu'u 'akau 'oku tupu a' ke mate, kae mo'ui ai pe 'a e kainikavea' 'o lahi mo kaukaua. Ko e tui ia na'e 'i he mo'ui mo e ngāue 'a e ongo matu'a ni. Kumi kia Sisu, pea ka ma'u 'a Sisu, pipiki ki ai, pea 'ai ke aka ho'o mo'ui 'ia Sīsū, pea te ke tupulekina ai, kae 'oua ke ke a'u ki he 'Ofa Haohaoa (Christian Perfection). He ko e Kelesi ia na'e 'ia Sīsū. Na'e foaki 'ene mo'ui ke mole koe'uhi ko hono ngaahi kaume'a, 'akinautolu 'oku 'ofa ki ai mo tauhi 'ene ngaahi fekau'. Ko 'ene hifo ma' ke tau ma'u 'a e mo'ui pea ke ma'u 'o lahi aupito.

3. Jione Havea

Tupu'anga: Na'e fanau'i 'a Jione Havea 'i he 'aho 22 Siulai 1965. Ko 'ene ongomātu'a ko Sione 'Amanaki Havea mei 'Utui mo 'Utulau, pea mo 'Etina Fe'aomoetoa Havea mei Tatakamotonga. Ko Jioné ko e si'i taha ia 'i he fānau 'e toko 7: Salesi Tu'a'ofa'eiki Havea, Lu'isa Lakai H. Koloamatangi, Jean 'Evaline H. Ha'angana, Ma'ata Fe'aomoelotu Havea, 'Etina H. Kilisimasi, Tevita Kolo'ia Havea mo Jione.

Ako: Na'e ako 'i he Akoteu 'a e Siasí 'i Nuku'alofa' pea sivi mei ai 'o lava ki he Ako Mā'olunga 'o Tonga' ka na'e fie hū pē ki he Kolisi ko Tupou', Toloa. Ko e fē vakai atu ke hū kuo talamai 'oku 'ikai ke tali he 'oku fu'u kei si'i hono ta'u motu'a'. Kae fe'unga ia mo e hiki 'a e tangata'eiki 'o Pule Ako 'i he Pacific Theological College, 'i Suva, Fisi, pea 'alu ai pē 'a Jione 'o ako 'i he 'apiako Suva Grammar High School 'i Suva'. Na'e hoko atu ki he 'apiako Texas Wesley College 'i Fort Worth, Texas pea mo e 'apiako Perkins School of Theology 'i he 'univēsiiti ko e Southern Methodist University 'i Dallas, Texas. Na'e lelei 'ene akó' pea ne ma'u 'a e ngaahi faka'ilonga fakaako ko eni:

- PhD mei he Southern Methodist University (SMU) 2000
- Master of Theological Studies (SMU) 1993
- Master of Divinity (SMU) 1988
- Bachelor of Arts, Texas Wesley College, 1985

Fāмили: Na'e ma'u uaifi kia Rev Dr Monica Jyotsna Melanchthon (2005) pea 'i ai mo hona 'ofefine 'e toko taha ko Diya Lakai Havea, 'oku ta'u 12.

Ngāue: Na'e ngāue 'a Jione Havea ko e Tokoni 'Etita Tohi Fanongonongo 'a e SUTT. 'I he ta'u 1989-1991, na'a ne faiako 'i he leseni Lea Hepelū mo e Fuakava Motu'a' 'i he Sia'atoutai Theological College. 'I he ta'u 1999-2000, na'a ne faiako 'i he 'univēsiiti ko Texas Christian University, Texas. Mei he ta'u 2000-2015, na'a ne faiako 'i he United Theological College, School of Theology, Charles Sturt University, 'i 'Aositelēlia. Na'a ne hoko leva ko e Research Fellow in Religious Studies, Trinity Theological College, Nu'usila mei he ta'u 2016-2023. Mei ai leva, na'a ne hoko atu ki he UME Mission Catalyst in Stewardship of the Earth; NSW-ACT Synod, Uniting Church 'i 'Aositelēlia.

Ko Jioné na'e mafai lahi 'aupito ki he fakatotolo fakaako' mo e fa'u tohi. 'Oku lahi hake 'i he tohi 'e nimangofulu tupu na'a ne fa'u pe kaungāfa'u mo ha ni'ihiki kehe, pea kau ai 'ena fa'u tohi pē mo hono uaifi. Na'e 'aonga ki he ngaahi kautaha fakamāmani lahi 'o e ngaahi Siasí, hangē ko e World Council of Churches, Council for World Mission, Pacific Council of Churches, Society of Biblical Literature mo e ngaahi fa'unga fakaako ki he Teolosia' mo e Tohitapu.

Na‘á ne fokotu‘u ‘a e *Talanoa Oceania* (2008) mo e *The Oceania Biblical Studies Association* (OBSA), ko e ongo kautaha ‘oku tokoni mo tataki ‘a e fakatotolo mo e ako ki he Tohitapu mo e Teolosia ‘i he Siasí mo e ngaahi ‘Univēsiti, pea kau ki ai ‘a e ni‘ihi ‘o e kau faifekau mo e kau ako ‘i he mala‘e ‘o e Lotu Kalafí ‘i he Pasifiki pea mo Tonga ni.

Na‘e tō ‘a Jione ‘i Tonga ni ‘i he ‘aho 29 ‘Epeleli 2026 pea fakafolau ‘o fai hono putú ‘i he ‘api ako na‘á ne ngāue ai, pea tanu ki he mala‘e ko Pinegrove Memorial Park, ‘i Senē pē.

Ko e tukulaumea: Ko e Faifekau Hoko ia ‘a e Konifelenisi ‘a e SUTT, pea neongo ‘ene ngāue he ngaahi ta‘u lahi ‘i he Siasí ‘i muli, na‘e ‘ikai ke loto ia ke hiki ‘ene tu‘unga fakanofa faifekau ki ‘Aositelēlia pe Nu‘usila. Na‘á ne tauhi hono lakanga faifekau ‘i he SUTT pea ‘ofa ki he Siasí foki mo e Konifelenisi.

‘Oku ‘i ai ‘a e loto hounga‘ia ‘i he tokoni mo e tauhi ‘ofa ‘a e Uniting Church ‘i ‘Aositelēlia, tautautefito ki he Palesiteni, Rev. Charissa Suli mo Langi, pea mo e Moderator NSW mo ACT, Faa‘imata Havea mo Kiti, Moderator Salesi Faupula mo e kāinga kotoa, kae ‘uma‘ā ‘a e kāinga Tonga kotoa ‘i he Siasí mo e fāmili ‘o a‘u ki he kaungā feohi ‘i he Fōfō‘anga.

4. Sela Vaimoana Taufatofua Manu

Tupu‘anga: Na‘e fā‘ele‘i ‘a Sela Vaimoana Taufatofua ‘i he ‘aho 20 ‘Epeleli, 1953 ki he ongo mātu‘a ko Viliami Kongaika Mavēni Taufatofua ‘o Kotu mo Tongoleleka pea mo Funaki Mapuhola Kainga Taufatofua ‘o Lofanga mo ‘Uiha. Na‘e ‘i ai ‘a e fanga tuonga‘ane ‘o Sela ko: Ueili Teili Taufatofua, Finau mei Pulotu Walter, Pita Faiva-‘i-Moana Taufatofua, Hame Faiva Taufatofua pea mo Uili Veā Taufatofua. Ko hono ngaahi ta‘okete‘ mo e fototehina‘ ko Siulolovao Taufatofua Pua, Laukau-ki-Fahina Taufatofua, Lu‘isa Palekakala Taufatofua, ‘Olivia Taufatofua Mafile‘o, Uinisē Teuloi Taufatofua Faleafā pea mo Tokilupe-‘i-Vaolilo Taufatofua Tu‘itahi.

Na‘e tupu hake ‘a Sela ‘i honau ki‘i ‘api ‘i Fuiono mo e ki‘i fanga ko Tali-ki-Kotu. Ko e tu‘unga fale‘ ni ko Sela Vaimoana Lahi pē, ko hono mehikitanga ia na‘e toko taha pē mo hono ongo tuonga‘ane ko Pita Faiva Taufatofua pea mo Viliami Kongaika Mavēni Taufatofua. Na‘e mālōlō ‘a Pita Faiva ‘i hono ta‘u 38 pea ko Sela Lahi leva mo Viliami Kongaika na‘á na hoko atu hono tauhi ‘a e fānau ni. Na‘e ‘iloa pē ‘a e faifekau ni he koló‘ ni ko Sela Si‘i pe ko Ki‘i Sela he na‘e tau hingoa pē ki hono mehikitanga ‘a Sela Lahi.

Ako: Na‘e ako pē ‘a Sela he ki‘i Akoteu ‘a Pētani ‘i Pangai pea ne hoko atu ai ki he Kolisi Taufā‘āhau mo Pilolevú. Na‘á ne hū ki he Kolisi Faiako ‘a e Pule‘anga‘ pea ne toe foki mai pē ‘o hoko ko e tiuta ‘i he Kolisi Taufā‘āhau mo Pilolevú ‘i he ngaahi ta‘u lahi. Na‘á ne hū mei ai ki he Kolisi ko Sia‘atoutai‘ pea mei ai ki he Pacific Theological College ‘i Suva, Fisi. Na‘á ne foki mai pē ‘o ngāue ‘i he ‘Ōfisi ‘o e Siasí ‘i Fanga-‘o-Taha, Kolofó‘ou mo e Tangata‘eiki Palesiteni Mālōlō, Lopeti Taufa. Na‘e toe hoko atu ‘a Sela ki he Ako‘anga Tohitapu ko Claremont ‘i ‘Amelika lolotonga ia ‘oku ne tauhi fakalaumālie ki he Siasi Metotisi ‘o Colton pea monū na‘e fakaola mei langi ‘a ‘ene feinga.

Fāmili: Na‘á ne ma‘u hoa ki he Faifekau ko Sione Manu ‘o Kolofó‘ou mo Felemea‘ pea fakakoloa kināua ‘aki ha fānau ‘e tolu; Setaleki Manu, ‘Aisea Manu pea mo Sela Salaovea Manu. ‘Oku ‘i ai mo e ki‘i mokopuna ko Vaimoana Manu.

Ngāue: Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he Konifelenisi ‘i Pangai, Ha‘apai ‘i he ta‘u 1990 pea ko e fuofua faifekau fefine ia ‘a e Siasí. Na‘e fa‘a ongo meiate ia ‘ene hounga‘ia mo e lau monū he ngaahi fale‘i lelei ‘a e Palesiteni Mālōlō, Sione ‘Amanaki Havea, pea pehē ki he tamai ko Pīsope Sione Kami.

Na'e hoko atu ai pē 'ene faifatongia' i 'Amelika kae tautefito ki he Vāhenga Colton. Na'e falala kiate ia 'a e Palesiteni' mo e Konifelenisi' 'o ne hoko ko e Faifekau Pule 'o e Vahefonua 'Amelika mo Hawaii' i he ngaahi ta'u lahi. Na'e toe ui 'e he Konifelenisi' ke ne hoko ko e Talēkita ki he Potungāue 'a Fafine' i Tonga' ni. Pea mei ai na'e pau ke ne toe foki pē ki 'Amelika koe'uhī ko 'ene tu'unga mo'ui lelei fakasino'. 'I he ta'u 2023 ko e kakato ia hono ta'u fitungofulu pea mo hono ngafa ki he Siasī.

Na'e hoko mai 'a e ui 'a e 'Otua Mafimafi' kia Sela 'i he 'aho Sāpate 22 'o Sune, 2025. Ko 'ene pekia eni kuo kakato hono ta'u fitungofulu mā ua mo e māhina 'e ua.

Ko e tukulaumea: Ko ha kongā si'i pē 'eni 'a e ngaahi tāpuaki na'e 'inasi ai 'a e fa'e faifekau ni, 'isa ko e hā 'aku ke 'auliliki he 'oku 'a e 'Otua pē 'a e lāngilangi' mo e ngeia'. Fakafeta'i pē na'e 'inasi ai 'a Ki'i Sela. Na'e fakakoloa'aki ia ke malanga'i 'Ene kōsipeli' pea kei vanavanaiki mai hono le'ō pea ai mo e ngaahi potu folofola na'e fa'a fakama'unga ki ai 'ene tokanga' 'o kau ai 'a:

Maika 7: 7&8: *Ka ko au te u fakasio atu he ha'u 'a Sihova te u nofo'aki tali ki hoku 'Otua fakamo'ui'anga 'e ongo'i au 'e hoku 'Otua. 'Oua te ke fiefia 'iate au 'e hoku fili he neongo te u tō te u toe tu'u neongo te u nofo he po'uli te u ma'u 'a Sihova ko 'eku maama. Na'e pehē 'ene fa'a tokanga ki he Himi 571 kae tautefito ki he veesi ko 'eni: 'Ofaange ke hunuki, Hotau lotu tu'a ni, Ha me'i 'ofa ko e huli, 'O e 'ofa 'a e Tamai!'Ē ke tupu ai pē ia, Ho'otautolu laumālie! Pea faifai 'o lōmia, Ngaahi 'ofa fulipē.*

5. Viliami Uini Langi

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a Viliami Tateau Langi ka na'e 'iloa pē ko Viliami Uini Langi 'i he 'aho 14 'o Sepitema 1938. Na'a' ne tupu hake 'i he tangata'eiki ko Fākitahi 'o Ha'ano mo Kanokupolū pea mo Tupou Sunia Hau 'o Lofanga mo Ha'atafū. Na'e 'i ai hono ngaahi tehina mo e tuofāfine ko Tahaafe, 'Olivia Hau Lelena, Mohuanga Hau, Sela Hurrell, Faifekau Faka'osi Hau, Fotu Hau pea mo Kalolaine.

Ako: Na'e kamata pē 'ene ako' 'i he Lautohi Pule'anga 'a Kanokupolū pea hū mei ai ki he Kolisi ko Tupou' pea ne nofo mai 'i ha ki'i vaa'i taimi 'o tokoni ki he siasi fakakolo' mo tokoni kia Vili Sūnia (Fataki-e-Hau mo Vika) he na'a' na ohi ia. Na'a' ne hoko ko e tangata malanga hoko, pea fokotu'u ia ko e Taki Evangēliō ki he Vahenga fakahihifō. Na'a' ne hū mei ai ki he Kolisi ko Sia'atouta' lolotonga 'okū ne kei talavou si'i. Na'e 'i ai 'ene manatu melie na'a' na fale fakataha mo Senituli Kolo.

Fāмили: Na'e ma'u hoa kia Melenaite Saili 'o Fata'ulua, pea 'i ai mo 'ena ki'i fanau 'e toko 5. Ko e lahi taha' ko Vili Sūnia Langi, mali mo 'Akanesi 'Asipeli 'o Ha'ateiho; Paea-he-lotu Langi, ma'u hoa kia Palolo 'Ila'angana 'o Palo Alto, USA; Sila-ki-vai Langi ma'u hoa kia Laisani Waqa, 'o Sawana Fisi; 'Ilaisaane Tupou Langi ma'u hoa kia Sione Uele 'o Veitongo; pea ko e si'isi'i taha' ko Siosifa Langi, ma'u hoa kia 'Alilia Sinipata 'o Taosa Vava'u. Na'e 'i ai mo e ki'i fānau ohi ko Matisi Uini Langi pea mo Taufa Langi Uele. Na'e 'i ai mo e makapuna 'uluaki 'e 18 mo e makapuna ua 'e toko 8.

Ngāue: Na'a' ne kamata ngāue faka-Setuata he ta'u 'e 20 'i he ngaahi kolo ko eni: Mataika Vava'u, pea hoko atu ki Holeva, Mata'aho 'Eua, Pangai 'Eua, Ha'akame pea mo Fatai 'i Tongatapu. Na'e kamata 'ene ngāue faka-Faifekau 'i Tokomololo Tongatapu, hoko atu ki Fotua, Ha'apai, Veitongo, 'O'ua, Lomoloma 'i Fisi, Taosa, Tu'anekivale pea mo Ha'atafu – ko e ta'u ia 'e 22. Na'a' ne hoko ko e Faifekau Mālōlō pea na'e le'ole'ō mai ki Hofoa ha ngaahi taimi. Na'e pekia 'a Viliami 'i he 'aho 7 'o Sepitema, 2025.

Fakamuimānoa: Ko e talanoa ngāue, 'ikai. Na'a ne loto pē ke tuku ki he ngaahi siasi fakakolo ne fakapaea holo ai lolotonga 'a hono 'ave e Kosipeli ke talatalanoa pē ki he ngāue pe na'e 'i ai ha ki'i lelei pe ko e koto laufanō pē e feinga ki ha lelei. Ko 'ene fanafana tuku ki he fanaú, siasi mo e koló...”*pea hiva'i mai mu'a e 115*” pea lolotonga hono hiva'í na'e si'i hiki ai pē.

6. 'Ēfoti Kamaloni Tangataevaha

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a 'Efoti Kamaloni Tangataevaha 'i Feletoa, Vava'u 'i he 'aho 12 'o Fēpueli, 1954, ki he ongo mātu'a ko Sione Kamaloni Tangataevaha 'o Feletoa, pea mo Luseane Vākē Palu 'o Mataika/Mangia, Vava'u. Na'e 'i ai 'ena fānau 'e toko hongofulu mā taha (11), 'a ia ko e toko 8 tangata mo e fefine 'e 3. Ko e lahi taha ko, Po'ese Kamaloni Tangataevaha, Mafi Kamaloni Tangataevaha Halafihi, Taukotofa Kamaloni Tangataevaha, Fasi Kamaloni Tangataevaha, 'Isileli Kamaloni Tangataevaha, 'Opeti Kamaloni Tangataevaha, Pesa Kamaloni Tangataevaha, Vaivevea Kamaloni Tangataevaha, 'Efoti Kamaloni Tangataevaha, Kolianita Kamaloni Tangataevaha pea mo 'Etuina Kamaloni Tangataevaha.

Ako: Na'e ako pē 'a 'Efoti 'i he Lautohi Pule'anga 'a Feletoa 'i he 1960 – 1964. 'I he 1965 na'a ne lava'i lelei ai 'a e sivi hū ki he Tonga High School ka na'e 'ikai ke ne hū ki ai kae hū pē ki he Kolisi Tonga 'i he 1966 he na'e 'i ai mo hono ta'okete ko Vaivevea Kamaloni Tangataevaha. Na'e mahino 'aupito 'a e 'atamai'ia mo e fakakoloa poto na'e fai 'e he 'Eiki ki he tamaio'eiki ni 'i he ngaahi lavame'a na'a ne fakahoko talu 'ene hū ki he kolisi.' Na'a ne hoko ko e kāpiteni 'i he'enu kalasí 'i hono fuofua ta'ú pea na'a ne hiki fakalaka tu'o 2 pe mei he levolo ki he levolo. 'I he taimi foki ko 'eni na'e kei ngāue'aki ai 'a e Sivi Tutuku Ma'ulalo (Lower Leaving Exam) pea mo e Sivi Mā'olunga (Higher Leaving Exam), ka 'i he 'atamai'ia mo e fakakoloa poto 'a e 'Otua na'a ne lava'i faingofua pē 'a e ngaahi sivi ni 'o ne hiki hake 'o kalasi tatau mo hono ta'eketé 'i he kalasi mā'olunga 'o e Kolisi. Na'a ne hū ki he Kolisi Sia'atoutaí 'i he 1986 'i ha faka'ului na'e fai 'e he 'Eiki. Na'a ne Kāpiteni 'i he Kolisi 'i he 1988, ko e faka'osi ia 'a e kāpiteni 'i he polokalama ako faka-Tonga kae hoko atu e tu'ukimu'a 'o e Kolisi ki he Polokalama BD.

Fāмили: Na'e ma'u hoa 'a 'Efoti kia Toa'ila Ta'ufou 'o Taoo/Utui, Vava'u 'i Fēpueli 1975. Na'e tāpuaki 'aki kinua 'a e fānau 'e toko 5; (1) Manusi Tangataevaha Ha'ungatau ma'u hoa kia Niu Takeifanga Ha'ungatau 'o Holonga, Tongatapu, (2) Luseane Vake Tangataevaha Lātū ma'u hoa ia kia Suliasi Lātū 'o 'Eua, (3) Lātū Tangataevaha ma'u hoa pea mo 'Akanesi 'o 'Eua, (4) Sēmisi Tangataevaha ma'u hoa kia Timaleti 'o Matamaka mo Nukunuku ka 'oku na nofo USA, (5) 'Atunaisa Tangataevaha ma'u hoa pea mo 'Akanesi 'o Niuatoputapu ka 'oku na nofo Senē, Aositelēlia. 'Oku 'i ai e makapuna 'uluaki 'e toko 17.

Ngāue: Hili 'ene feinga ako he Kolisi Tonga, na'e hoko atu ki he ngāue he Poate Ngaahi Koloa 'o ne hoko ai ko e Kalake mei he 1974 – 1985. Na'e 'osi 'ene ako mei he Kolisi Sia'atoutai pea hoko atu ai pē he 1989 ko e tokoni tauhi laipeli 'o tokoni kia Koloti Ma'u. Na'a ne kamata ngāue faka-Setuata 'i Ta'ehaloto pea hoko atu ai ki 'Alakifonua hili hono fokotu'u ia ko e Faifekau Akoako 'i he 1994. Na'e hokohoko atu 'ene ma'u potungāue ki Fonoifua, Holopeka, Houma – 'Eua, Pangai – 'Eua, Houma – Vava'u, Neiafu pea faka'osi mai ki Veitongo he 2017.

Na'e poaki mālōlō 'i he 2017 ko e faingata'a fakaesino, pea ongo'i 'e 'ikai kei lava 'o fai lelei 'a e ngāue. Na'a ne poaki mālōlō 'aupito mei he ngāue pea lolotonga e vaha'a taimi ko 'eni na'e kakato ai hono ta'u fitungofulu (70).

Ko e tukulaumea: Na'e tali 'io pē 'a e faifekau ni ki he fehikitaki 'a e Palesiteni mo e Konifelenisi 'o a'u pē ki he'ene pekia. Na'a ne mo'ui'aki 'a e koloa na'e tō mo'ona 'e he Tama Pilinisi, “Ke u ako ke u fiemalie pē, he me'a 'oku ou 'i ai.” Pea ko 'ene tataú na'e fai'aki 'a e folofola 'ia Filipai 4:11-13 mo e Himi 598: “*Ka fefeka 'a e fekau na, 'Eiki ē tokoni mai. Ke u to'o hake pē 'o fua; Nofu atu hono fai. Pea u lea he'eku to'e, 'Fai ho finangalo pē!*”

7. Siosiua Seluiavita Pele

Tupu'anga: Na'e fanau'i 'a Siosiua Seluiavita Pele (na'e 'iloa ko Selu Pele) 'i he 'aho 4 'o Siulai 1949 ki he ongo mātu'a ko Viliva'e Pele 'o Holopeka, Ha'apai pea mo 'Amelia Tupou 'o Mangia, Vava'u. Ko e fika 5 ia 'i he fānau 'e toko 11, 'a ia ko e toko 6 tangata pea 5 fefine: Faifekau Siosaia Fakatētē-i-Pangai Pele, Mehatala 'Asepasa Pele, Siope Lea-mei-Vaka Pele, Sela Sausini Paasi, Faifekau Siosiua Seluiavita Pele, Lēa'ātū 'Āvala Pele, Lose Pongilau Kaitapu, Lupe-tō-lelei-ki-Saione Tonutonu, 'Alikī Matangi Pele, 'Iunisi 'Amanaki Lelei Talia'uli pea mo Toakase Valenisia Fakakovikaetau.

Ako: Na'e kamata ako pē 'a Selu 'i he GPS Kouló, 'i Ha'apai pea' ne hiki mei ai ki he Akoteu ko Pētani 'i Pangai. Na'a' ne hū ki he Kolisi Taufā'āhau 'i he 1962 'o ne lava'i ai 'a e Sivi Tutuku Ma'ulalo 'a e Pule'angā. Na'e faiako 'enau tangata'eikī, Vili Pele, 'i he Siasī pea na'a' ne pekia 'i he 1963 'oku kei iiki 'a e tokolahi 'o e fānau. Ka 'i he lotolahi mo e tui 'Otua 'a e fine'eikī, 'Amelia Pele, 'o ne fepoupouaki mo e lahi taha 'o e fānau, Siosaia mo e tamaiki lalahī pea pehē ki he fāmili, na'e lava ai ke tokoni'i mo ako'i 'a e toenga 'o e fānau 'o ma'u ai 'enau mo'ui pea nau kumi fonua mai ki Tongatapu ke fakalahi'aki 'a Holopeka pea mo Mangia. Na'a' ne hū ki he Kolisi ko Tupou 'i he 1966 pea' ne hū mei ai ki he Ako Mā'olunga ko Tupou (Tupou High School) 'i he 1968 'o 'osi mei ai 'i he 1972. Na'a' ne hū ki he Teachers Training College 'i he 1985 'o ma'u mei ai 'a e Tipiloma 'i he 1987. Na'a' ne hoko atu ki he 'Univēsi 'o e Pasifiki Tonga (University of the South Pacific), Suva, Fisi, 'o ma'u mei ai 'a e faka'ilonga ako ko e Bachelor of Arts.

Fāmili: Na'e ma'u hoa 'a Rev. Siosiua Seluiavita Pele kia 'Ovalata Tupou 'o Ha'akio, Vava'u 'i he 1988, 'a ia ko e 'ōfefine 'o Misele mo Sālote Tupou. 'Oku 'i ai hona 'ōfefine pē 'e taha ko Lupe Tō-Lelei-ki-Saione Pele pea 'okū ne ma'u hoa kia Tēvita Tu'akipulotu Ma'u. Na'e 'i ai pē mo hona foha ohi ko Siosiua Christian Tupou 'okū ne fakapaea 'i 'Aositelēlia.

Ngāue: Na'a' ne kamata faiako 'i he Kolisi ko Tupou pea' ne hiki mei ai ki Nukunuku 'i he teemi pē 'e taha 'i he 1977 pea' ne toe foki pē ki he Kolisi ko Tupou 'o a'u ki he 1984. Na'a' ne foki mei he'ene ako 'i Fisi 'o faiako 'i he Ako Mā'olunga ko Tupou 'i he 1991 pea' ne hoko ko e Tokoni Pule Ako 'i he 1995-1998. Na'a' ne hiki 'o Pule Ako 'i he Kolisi Mo'unga 'Olive' 'i he 1999-2004 pea' ne hiki ki he Kolisi ko Tupou 'o hoko ko e Tokoni Pule (Administration) 'i he 2005-2010. Na'a' ne hiki 'o Pule Ako 'i he Kolisi Taufā'āhau mo Pilolevū 'i he 2012-2013 pea hiki ai ki he 'Ōfisi Ako 'a e Siasī 'i he 2014.

Na'a' ne hoko ko e Faifekau Akoako 'i he 1995 lolotonga ia 'ene ngāue 'i he Ako Mā'olunga ko Tupou (Va'a Vaolōloa). Na'e hilifakinima ia 'i he Konifelenisi hono 78 'i he 2001 'i Vava'u. Ko 'ene ngaahi ngāue faka-faifekau ko Houmakelikao 'i he ta'u 2015-2016 pea mo Longolongo mei he ta'u 2017-2019. Ko e ta'u 'e 47 fakakātoa na'e ngāue ai 'a Selu Pele ma'ae Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tonga pea ko e ta'u 'e 42 ai ko 'ene ngāue fakafaiako pea ta'u 'e 5 ko 'ene ngāue faka-faifekau ma'u potungāue.

Ko e Tukulaumea: Na'e feinga ma'u pē 'a faifekau ni ke fakakakato hono fatongia' ki hono fāmili. Ko e tangata ne mata kāinga mo 'ofa fāmili. Ne hoko hono loto falé ko e fakataha'anga 'o e fāmili, he ko ia pē ne toe mai hili e pekia hono fanga tokoua. Na'a' ne laukau'aki hono Holopeka' mo hono Mangia. Na'a' ne fiefia ma'u pē 'i ha'ane fetaulaki mo ha taha he ongo kāinga' pea na'a' ne manako ke fakatalanoa kiate kinautolu 'o faka'eke'eke 'a e ngaahi fāmili 'i motu.

Na'e mo'ui'aki 'e he tamaio'eikī ni 'a hono fakahoko 'a e ngāue kotoa pē ki he lelei taha. Na'e 'ikai ke ne manako 'i he fa'a fakakata 'i hono fakahoko ha fatongia he ko e tangata na'e manako ki he ngāue ma'a' mo maau. Na'a' ne sai'ia ma'u pē ke ma'a 'a e me'a kotoa 'a hono ngaahi teuteu tautautefito ki hono silipa' mo hono senitoló ke hā ma'a ma'u pē. Na'a' ne sai'ia ma'u pē

ke ma'a 'a peito, 'ikai ke 'i ai ha peleti pe kulo 'e 'uli 'o a'u ki hono fufulu faka'aho pē mo e sitou honau 'apí. Na'a ne fakamā'opo'opo ma'u pē 'ene ngaahi fakamolé ke mahino 'e mo'ui pē 'a hono fāmīlī. Ko e tangata na'a ne potō 'i he nofo masiva' he na'e kau 'a e kongā 'o e Filipai 4:12 he'ene ngaahi veesi fakalotolahi. "Ne ako'i au 'i he'eku me'a tāu taha mo hono kotoa, ka u pōtopoto'i 'i he nofo mākona mo e nofo fiekaia, mo e nofo mohu me'a mo e nofo masiva."

Na'a ne manako ma'u pē ke nofo ki he 'Eiki' he'ene lau faka'aho 'ene Folofola' mo fai 'ene lotu. Na'a ne hoko ko e faifekau mālōlō 'i he 'aho 23 'o Sānuāli 'o e 2020. Ko 'ene Veesi folofola manako, Saame 115:1, 'Oua na'a 'amautolu, 'Eiki, 'oua na'a 'amautolu, kae tuku 'a e kolōlia ki ho huafa 'o'ou. Koe'uhī pē ko ho'o 'ofa, koe'uhī ko e mo'oni 'a e 'Afiona'. Ko 'ene himi manako' ko e Himi 365.

8. Koliniasi Longalei Takau

Tupu'anga: Ko Koliniasi Takau' na'e fanau'i ia 'i he 'aho 17 'o 'Aokosi 1946 ki he ongo mātu'a ko e faifekau ko 'Atunaisa Ika Tuli-ki-moana Takau 'o Hoi, Ma'ufanga mo Niuafō'ou' pea mo 'Akesa Samate Fifita 'o Ofu, Vava'u mo Safata, Ha'amoā. Ko e fika 6 ia 'i he fānau 'e toko 13. Ko e lahi taha' ko Sihoiata Fotu, hoko ki ai 'a Kalolaine Payne, Nanisi Mafile'o, Viliami Takau, Viola Mahe, Koliniasi Takau, 'Ofa Nekesi, Salesi Takau, Lopeti Takau, Tohi Helu, Tilisi Tongatu'a, Dr. 'Aisake Takau pea mo Ika Tuli-ki-moana Takau.

Ako: Na'a ne kamata he ki'i ako 'i Pelehake, lolotonga 'oku nau faifekau ai, pea nau hiki mei ai ki Pea pea' ne hū ki he Ako Lotoloto ko *Peteli* 'i Pea'. Na'e kau 'ene tangata'eiki' 'i hono fokotu'u e ki'i ako'anga' ni pea ako ai pē ai 'a Koliniasi mo e ngaahi feitu'u ne nau hiki holo ai 'i he ngāue fakafaifekau 'a e ongo mātu'a. 'I he'ene foki mai ki Tongatapu' na'e hū 'a Koliniasi ki he Kolisi ko Tupou' pea' ne faka'osi ki he Ako Ma'olunga ko Tupou'.

Na'e mahino ko hono manako' 'a e lesoni ngoue' pea na'e ma'u hono faingamālie ke folau ki Nausori, Fisi 'o ako 'i he ako'anga ngoue 'i Nausori ko *Navuso*. Lolotonga ko ia' 'oku nofo 'i Fisi 'a e tehina 'o 'ene fa'ee' ko 'Eliana Lātū 'a ia na'e tokoni lahi 'aupito ki he'ene nofo' mo 'ene ako 'i *Navuso*. 'I he'ene foki mai mei *Navuso*, na'a ne faiako 'i Mailefihī pea ma'u fāmīli ai. Hili ha ngahi ta'u mei ai, na'e toe hoko atu e feinga ako' ki Nu'u Sila.

'I he poupu' mo e tokoni 'a hono ta'okete ko Viliami' na'e ma'u 'a hono faingamālie ke hū 'o ako ki hono mata'itohi 'i he ngoue' (Horticulture) 'i he Massey University 'i Palmerston North, Nu'usila. Na'e 'ikai ko ha hala fononga faingofua koe'uhī ko e fiema'u ke totongi 'ene ako', ko ia na'e ako pē mo ngāue 'i he ngahi faama kehekehe ke fua'aki 'ene ako' mo tokoni ki hono ki'i fāmīlī. Na'a ne 'omai hono fāmīlī mei Tonga 'i he 1978 lolotonga ia 'oku neesi 'a hono hoā' 'i he Falemahaki Vaiola' pea kei iiki e ki'i fanau.

Na'e ma'u ai e faingamālie 'a hono hoā, Talau, ke ngāue 'i he Falemahaki Palmerston North pea fai e feinga 'o ma'u mo 'ene Tohi Lēsisita Neesi 'i Nu'u Sila. Na'e hoko eni ko e tokoni lahi ki he ako 'a Koliniasi' mo e nofo 'a e fāmīlī. Ko 'ena ki'i fānau fefine' na'a nau ako kotoa 'i he *Winchester Primary School* 'i Palmerston North. Na'e ma'u lotu e fāmīlī ki he *Wesley Methodist Church* 'i he taimi na'e kei tokosi'i ai 'a e ngahi fāmīli Tonga 'i Palmerston pea na'e ui leva 'a e ki'i fakataha'anga lotu 'a e kakai Tonga' ko e *Hala Fungani*. 'I he 'aho' ni kuo tokolahi 'a e Komiuniti Tonga 'i Palmerston North pea mo e fai'anga lotu ko 'eni'.

'I he ta'u 1982 na'e ma'u ai hono mata'itohi 'i he ngoue' (Bachelor of Horticulture) mei he Massey University.

Fāmīli: 'I he 1970, lolotonga 'ene faiako 'i he Kolisi Mailefihī Siu'ilikutapu, na'a ne ma'u hoā ai kia Melelini Talau Palu (pekia) 'o Koulo, Kolomotu'a mo Fasi-mo-e-Afi, lolotonga ia 'oku neesi 'a Talau 'i he Falemahaki ko Pilinisi Ngū.

Na'e fakakoloa hona lotofale'aki ha fānau fefine 'e toko tolu. Ko e lahi taha' ko 'Akesa Lineni Talanoatau, 'oku mali mo Sione Talanoatau 'o Lofanga mo Longolongo. Ko e fika ua ko Keasi Konilia Pongi, 'oku mali mo Sione Fainga'anuku Pongi 'o Niua Toputapu; pea ko e si'isi'i taha' ko Fololita Sienisia Frenda Sila, 'oku mali mo Taniela Finau Sila 'o Nomuka'. 'Oku 'i ai 'a e makapuna 'uluaki 'e toko 7 mo e makapuna ua 'e 1.

Ngāue: Na'a ne foaki kakato 'ene mo'ur' ki he akó, ngoue', lotu' mo e langa hake 'o e kakaí. Hili 'ene ako ngoue 'i Navuso, Fisi', pea mo e ma'u hono mata'itohi', na'a ne foki mai ki Tonga 'o ngāue 'i he akó 'i he tafa'aki ngoue', kau ai 'ene faiako 'i he Kolisi Mailefihí mo 'ene ngāue 'i he Poate 'o e Ngaahi Koloa'.

Na'e hoko ko e Setuata 'i Ta'ehaloto pea hili ia, na'e ui ke hoko ko e Pule Ako 'o e Kolisi Ngoue ko Hango', 'Eua 'i he 1997. Lolotonga 'ene taki, na'a ne fokotu'u ai 'a e Polokalama Fakaakeake Ta'u 'e 10 (1997–2007) ke toe langa hake 'a e ako'anga', fakalelei'i e ako 'i loki akó mo e ako ngāue' (practical), pea toe fakafo'ou mo e ngaahi polokalama ngoue mo e fanga monumanu'.

'I hono taimi 'i Hango', na'a ne fakalahi e ngaahi fengāue'aki mo e ngaahi kautaha mo e ako'anga mei muli hangē ko e VSA, Massey University, Rotary Clubs, Peace Corps mo e Uniting Church, 'o tokoni ki hono toe vakai'i mo fakalalakaka'i e silapa, ngaahi fale, nāunau ako mo e *accreditation* 'o e ngaahi polokalama *certificate* mo e *diploma*. Na'e hoko 'eni ko ha makatu'unga ke tokolahi ai e fānau ako Hango kuo nau hoko ko e kau mataotao, faiako, taki mo e kau ngāue 'i he ngaahi mala'e kehekehe.

Na'e hilifakinima ia ko e faifekau 'i he 2000 lolotonga 'oku ne Puleako 'i Hango, pea hili ia na'a ne hoko ko e Pule Pisinisi ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e Siasí pea kei hoko atu pē 'ene tauhi fatongia lotu 'i Ta'ehaloto mo Ma'ufanga.

Neongo 'ene puke 'i hono ngaahi ta'u faka'osi', na'a ne kei tauhi pe hono fatongia ki he lotu', fāmilí mo e kakaí.

Na'e pekia 'a faifekau' ni 'i he 'aho 3 'o Nōvema 2025, 'i hono ta'u 79, pea tuku mai ha tofi'a mahu'inga 'o e taki lelei, tui mālohi, ngāue mateaki mo e loto tokoni ki he Siasi, fāmilí mo e fonua'.

Ko e tukulaumea': Ko e fakamuimānoa 'o e tala-loto 'a Faifekau Koliniasi Takau' 'oku fakamā'opo'opo'aki: "Ko 'ene 'ofa mo 'ene kelesi 'oku tau lava ai", pea 'oku 'oatu fakataha ia mo e tala-loto 'a Sione Uesilē ka ko e kaveinga ngāue 'o e ta'u faka-Konifelenisi ko eni, "Ko e me'a tēpuu' ko e 'iate kitautolu 'a e 'Otua".

Ko 'ene folofola manakó ko e Saame 103:1-2 *Fakafeta'i kia Sihova 'a hoku laumālie, mo ia kotoa pē 'oku 'iate au, fakafeta'i ki hono huafa mā'oni'oni e. Fakafeta'i kia Sihova, 'a hoku laumālie: pea 'oua na'a ngalo 'ene me'a'ofa fulipē. Ko 'ene himi manakó ko e Himi 569 vs 1: Vakai 'a e 'ofa lahi, 'a si'etau Tamai; 'A 'ene fakahā ki ha kau angahala, 'e ui pē tokua, ko e Fānau 'a e 'Otua.*

9. Finefeuiaki Mafi

Tupu'anga: Na'e tupu 'a Finefeuiaki Mafi 'i he ongo mātu'a ko Lavinia Hepi Mafi 'o Koloa mo Hunga Vava'u, pea mo Sione Pisikete Mafi 'o Ovaka mo Taoa, Vava'u. Na'e tupu 'a Finefeuiaki Mafi 'i he fānau 'e toko 7: ko Sela Mafi Pulu, Finefeuiaki Mafi, 'Alilia Teu-ki-Palataisi Kaifahina, Fisi'ilose Mafi, Sunia Pale Mafi, Mapa Tonu pea mo Faka'amu-ke-Ikuna Mafi.

Ako: Na'a ne ako 'i he Lautohi Pule'anga 'a Taoa' pea hoko atu ki he Kolisi Sā 'Aniteluu' 'i Nuku'alofa. Ko e tamaio'eiki mohu faiva lea pea 'iloa 'i he'ene anga fakafeta'i he me'a kotoa pē.

Na‘á ne tupu hake ‘i ha ‘ātakai lotu, ‘o lālanga ai ‘ene mo‘ui fakalaumālie‘ mo ‘ene tukupā ki he ngāue ‘a e ‘Eiki‘.

Na‘á ne hoko ko e taki potungāue talavou, taki lotu fehu‘i, mo e malanga hoko, ‘o hā ai ‘ene manako lahi ki he ngāue faka‘evangelioo‘ mo e ngāue fakataha mo e to‘utupu‘.

Na‘á ne ma‘u foki ‘a e faingamālie ke fakafofonga‘i atu ‘a e Siasí ‘i he ngaahi seminā ‘a e Pasifiki‘ na‘e fakahoko ‘i Fisi ‘i he 1988 pea mo Nuku‘alofa ‘i he 1991. Na‘á ne hokohoko atu hono poletaki ‘ene mo‘uí ki he ngāue faka‘evangeliō ma‘ae ‘Eiki‘, pea ‘i he 2002 na‘á ne tukupā kakato ai ki he ngāue ko ‘ení.

Fāmili: Na‘e ma‘u hoa ‘a Finefeuiaki Mafi kia Lisiola Mafi ‘o Nomuka mo Mango, Ha‘apai. Na‘e fakakoloa kinaua ‘aki ha fānau ‘e toko 4: Sione Pisikete Mafi (pekia), Paea-ki-‘Ulukivai Mafi, Naomi Mafi, pea mo Sione Pisikete Mafi.

Ngāue: Na‘e hoko ko e Faifekau Akoako (2002) pea hū ki he Kolisi ko Sia‘atouta‘ (2003) pea ma‘u ai mo ‘ene Certificate mei he Billy Graham Training Center. Na‘á ne toe hoko foki ko e Pule Ngāue ki he toko 10 ‘i he langa ‘o e Fale Fakataha‘anga fakamanatu ‘o Salesi mo Sione Uesilee‘, hili ia ‘ene faka‘utumauku ‘i he langa ‘o e ki‘i fale fakataha‘anga fakakolo ‘o ‘Efesoó. Ko e tangata ivi lahi ia ‘i he ngāue ‘a e Kolisi‘, pea na‘e fakahā ‘ene mateaki mo ‘ene loto ngāue ‘i he ngaahi fatongia kotoa pē.

Na‘á ne ‘osi mei he Kolisi‘ (2005) pea foki ki he ‘Ōfisi ‘o e ‘Evangelioo‘ ‘o kamata ngāue ai ‘i he 2006. Na‘á ne hoko ko e Tokoni Talēkita ‘Evangeliō, pea ma‘u mo e faka‘ilonga Certificate in Theology and Pastoral Ministry with Honours (Sune 2006). ‘I he māhina tatau pē, na‘e hilifakinima ai ia ko e faifekau hoko ‘i he Konifelenisi‘.

Na‘e ui ia ‘e he Konifelenisi‘ ko e Faifekau Potungāue (2006–2010), hoko atu ki Ha‘alalo (2010–2012), Ha‘avakatolo (2012–2016), pea mo Ta‘anea (2016–2019), pea na‘á ne toki poaki mālōlō ai koe‘uhi ko ‘ene tu‘unga mo‘ui lelei‘.

Na‘á ne folau ki ‘Amelika ‘i he 2020, pea toe foki mai ‘i ‘Aokosi 2024 ‘o kei hoko atu ‘ene tauhi lotu‘ ‘i he Siasí ‘o Taoa‘ mo tokoni ki he Faifekau ‘o e Potungāue‘.

‘I he ‘aho Sāpate 17 ‘o ‘Aokosi 2025 — ko e Sāpate Sia‘atoutai ia, ‘i he taimi 1:22 pm, na‘e tatau mai ai ‘a e faifekau‘ ni ki he fāmili‘ mo e Siasí.

Ko e tukulaumea‘: Ko ‘ene folofola manako‘ ko e Saame 1:1–3 pea ko ‘ene Himi manako‘ ko e Himi 494.

10. ‘Isileli Taufā‘ao

Tupu‘anga: Na‘e fā‘ele‘i ‘a ‘Isileli ‘i he ‘aho 11 ‘o Tīsema, 1956 ki he ongo mātu‘a ko Tevita Kata Taufā‘ao, na‘e ‘iloa‘aki ‘a e hingoa matāpule ko Ngāngā-e-Hau, ‘o Taoa Vava‘ú, pea mo Sisifā Taufā‘ao ‘o Kolovai mo Houma, Tongatapu‘. Ko e faifekau‘ ni ko e fika 2 ia ‘i he fānau ‘e toko 9: ko Vealala Taufā‘ao Lātū, Faifekau ‘Isileli Taufā‘ao, Koliniasi Taufā‘ao, Mele Lusiniasi Taufā‘ao, Tinalasa Vunga Taufā‘ao, Siale Taufā‘ao, ‘Alisi Velata Taufā‘ao Kali, Sione Teukava Taufā‘ao (Ngāngā-e-Hau) pea ko e si‘isi‘i taha‘ ko Filisalile Taufā‘ao.

Ako: Na‘á ne ako ‘i he Lautohi Pule‘anga ‘a Taoa‘ pea hoko atu ki he Kolisi Mailefihi mo Siu‘ilikutapu ‘o ne lava‘i ai ‘a e Sivi Tutuku Mā‘olunga ‘a e Pule‘anga‘. Na‘á ne mālōlō ai pē mei he ako‘ ‘o tokoni ki he fāmili‘ mo e ngaahi fatongia ‘o e Siasí.

Fāmili: Na‘e ‘uluaki ma‘u hoa ‘a ‘Isileli Taufā‘ao kia Mata‘ukipa Teu Taufā‘ao, pea na‘e fakakoloa kinaua ‘aki ha fānau ‘e toko 7 ‘a ia ko: ‘Akapei Fisi‘ihoi, Scott Raymond Taufā‘ao, Sherie Joy Taufā‘ao Taufā, Velata Jr Lanisi Taufā‘ao, Tevita Nasili-ki-Fualu Taufā‘ao , Simione ‘Uhila pea si‘i taha ‘a Makeleta ‘Uhila. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘uluaki ‘e toko 23.

Na'e mālōlō 'a Mata'ukipa lolotonga 'ena ngāue faka-faifekau 'i he kāinga 'o Palefau, pea kuo kekele'aki pē ia 'a Tu'anequivale. Na'e toe ma'u hoa 'a e faifekau ni kia Faleula Matangi Taufao 'o Ta'anea, Vava'u, lolotonga 'ene ngāue faka-faifekau 'i Pangaimotu, Vava'u, ka na'e 'ikai ha'ana fānau. Fakafeta'i ko e takaua ke fakakakato 'a e fatongia faka-faifekau, pea mo pou pou lelei ki he ngāue 'a e 'Eiki'.

Ngāue: Na'e kamata ngāue 'a e faifekau ni 'i he Siasi ko e Setuata Faka-Konifelenisi 'i he 1993 'i Ha'atu'a, 'Eua 'i he ta'u 'e 5. Na'e hiki ki Lape, Vava'u 'i he 1998-2000, pea ne hiki mei ai ki Hōleva (2000-2003) 'o ne lava ai ko e faifekau akoako 'i he 2003. Na'a ne kamata ngāue faka-faifekau ki Faleloa, Ha'apai (2003-2006); Tafahi, Niua Toputapu (2006-2007); mo Manuka, Tongatapu (2007- 2010). Na'a ne langa ai 'a e fale lotu 'o Manuka 'o huufi 'i he 2009 pea hiki mei ai ki 'Otea, Vava'u (2010-2013); Tefisi, Vava'u (2013-2017); Tu'anequivale (2017-2021) pea tō tau ai hono uai'fi, ko Mata'ukipa. Na'e hoko atu 'ene ngāue ki Pangaimotu, Vava'u (2021-2025), pea ne toe ma'u hoa ai kia Faleula Matangi. Na'a na hiki mei ai ki Koulo, Ha'apai 'i he 2025 pea ne tō tau ai 'i Tisema 'o e ta'u tatau, 'i hono ta'u 69. Ko e kakato pē ia 'a e māhina 'e 4 mo e 'aho 'e 15 'ena ngāue 'i he kāinga ni, pea na'e si'i tuku ai pē 'o kekele'aki 'a Koulo. Na'e fe'unga mo e ta'u 'e 32 mahina 'e 4 mo e 'aho 'e 15 'ene ngāue fakasevāniti 'i he tōkanga ngoue 'a e 'Otua'.

Ko e tukulaumea: Ko 'ene folofola manakó ko e Filipai 4:6-8, Mātiu 28:20, Kolose 2: 6,7. Ko e tala-loto 'a e faifekau ni, *“ko e feitu'u kotoa pē 'oku 'i ai 'a e palopalema ka ko e hala fononga ia 'o māmani. Ka ko 'eku falala kakato ki hoku 'Otua' 'oku mo'ui pea 'oku tataki au 'e he Laumālie 'o e 'Otua' ke 'oua na'a ku hoha'a tu'u ki he ngaahi palopalema 'o e ngāue faka-faifekau. Neongo 'ene faingata'a, ka 'oku 'i vaka pē 'a e 'Eiki' ke fai homau tauhi”*. Ko 'ene himi manakó ko e Himi 455 mo e 480.

11. Pelikani-he-Toafa Kauvaka

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a Pelikani-he-Toafa Kauvaka 'i he 'aho 1 'o Ma'asi 1966, ki he ongo mātu'a ko Salesi Kaufusi Kauvaka 'o Makavé pea mo Malia Tupou Vai'atā Maka 'o Talafo'ou. Ko e fika ua 'i he fānau 'e toko 6: Nanisē Kepa, Pelikani-he-Toafa, Senituli Folau, Suliasi Felemi Pōlā Vakatapu, Tapani Talolakepa Kauvaka pea mo Talifolau. Na'e fakahingoa 'a Pelikani 'e he'ene tama'i makatu'unga 'i he'ene sai'ia 'i he natula 'o e manupuna ko e pelikani 'o e toafa'. Ko e manupuna ko 'eni' ko hono natula' ke tuku atu 'ene mo'ui ma'a hono 'uhiki' ke nau mo'ui 'o ka 'ikai ma'u ha me'akai.

Ako: Na'a ne kamata ako 'i he Akoteu 'a e Siasi Uēsiliana 'i Sia'atoutai' (1973-1975); Lautohi 'a Talafo'ou (1976); Lautohi Pule'anga 'a Fāhefa (1977-1979); Kolisi Nuku'alofa (1980-1984); Ako Mā'olunga ko Tupou (1985) pea ne nofo 'o kamata ngāue 'i he Potungāue Ngāue 'a e Pule'anga he ta'u tatau. Na'a ne toki hū 'o ako 'i he Kolisi ko Sia'atoutai' 'i he 1993 ki he 1995.

Fāmili: Na'e ma'u hoa 'a Pelikani kia 'Aloma Masima 'o Ha'ateiho pea 'i ai 'ena fānau ko: Salesi Kaufusi Kauvaka ma'u hoa ia kia Vai'asini Lātū'ila 'o Tā'anga, 'Eua; Malia Tupou Vai'ata Tahī ma'u hoa ki 'Āhau, Tongatapu kia Henelē Minitī Tahī; Tālī-ki-Alafolau Kauvaka; 'Ioane Mateaki-he-Lotu Kauvaka ma'u hoa kia Temaleti Taliai 'o Mataika, Tongatapu; Solomone 'Enisolini Kauvaka; Rebecca Luise 'Ana Limoni ma'u hoa ki Niua Toputapu kia Sosefo Limoni; pea mo e foha 'eve'eva ko Nokisi Falepapalangi. 'Oku 'i ai 'a e makapuna 'e toko 8.

Ngāue: Na'a ne kamata ngāue 'i he 1996 'i he Kolisi ko Sia'atoutai' 'o a'u ki hono ui ko e Setuata faka-Konifelenisi 'i Mui'oa, Kauvai, Ha'apai (2004-2007). Na'e fili ia ke ne hoko ko e faifekau akoako (2007) pea kamata ngāue fakafaifekau 'i Tufuvai, 'Eua 'i he ta'u tatau pē.

Na'a ne foki ki he Kolisi Sia'atoutai' (2008) 'o fakakakato 'a e ako teuteu ma'ae kau faifekau 'i Kolo Tapu pea toki hoko atu ki Lavengatonga, Tongatapu (2009); Hā'utu (2011) pea

hilifakinima ai pē ko e faifekau hoko. Na‘a ne hiki ‘o ngāue ‘i Ha‘atafu (2015-2018); Sapa‘ata, ‘Eua (2018-2022); Fangale‘ounga, Ha‘apai he 2022 pea tō tau ai hono uaifí, ‘Aloma, ‘i Sepitema 2023. Ko ‘ene Potungāue faka‘osí pē ia. Na‘a ne tatau mai ki he fāmilí, Siasí mo e kāinga ‘i he ‘aho 26 ‘o Nōvema 2025.

Ko e tukulaumea: Ko e tangata na‘e le‘o fefeka, lea hangatonu, pea mateaki‘i hono ngaahi fatongia. Na‘a ne fehi‘a ‘i he toloi ngāue, pea loto ma‘u ke fai lelei ha ngāue pē ‘oku tuku kiate ia ‘o tatau ai pē pe ko e ngāue ‘a e siasi, kolo pe ko ha taha pē. Ko e taha ‘o e ngaahi taleniti na‘a ne manako aí ko ‘ene pulotu mo e hua hiva ‘i he ngaahi siasi na‘a ne ngāue aí. Na‘a ne akonaki ki he‘ene fanau - ko e ngāue ‘a e Siasí, kuo pau ke fai ‘i he loto lelei, ‘o tatau ai pē pe ‘oku ‘i ai ha taha pe ‘ikai.

Lolotonga ‘ene ngāue ‘i Muitoá, na‘e a‘usia hono fāmilí ha ngaahi faingata‘a mo ha ngaahi fononga fakatu‘utāmaki, ka na‘e ako‘i kinautolu ‘e he tamaí ni ‘aki ‘a e loto-to‘a, ngāue mālohí mo e teuteu ki he ngāue ‘a e ‘Eikí. Ko ‘ene faka‘amú ke hoko ‘ene fānau ‘o fai fatongia ‘i he fungavaka ‘o e Siasí, ‘o ‘ikai ko e kumi tu‘umālie, ka ko e kumi tāpuaki mei he ‘Otua.

Ko ‘ene folofola manako, Saame 23:1 *“ko hoku tauhi ‘a Sihova ‘e ‘ikai te u masiva. Saame 27:4 “kuo u kole meia Sihova ha me‘a pe taha, ko ia pe te u kumi ki ai. Ke u nofo ‘i he fale ‘o Sihova ‘i he ‘aho kotoa ‘o ‘eku mo‘uí, ke siofi ‘a e faka‘ofa‘ofa ‘o e ‘Eikí, mo fakalaulauloto ‘i hono palasí.”* Ko ‘ene himi manako ko e 444, *“ko ‘etau tau ke ma‘u hotau fonua ‘i he langí.”*

12. Taniela Veamatahau

Tupu‘anga: Ko Taniela Veamatahau ‘o Matahau, na‘e fanau‘i ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 1962 ki he ongo mātu‘a ko Samiuela Veamatahau pea mo Lu‘isa Veamatahau. Ko Taniela ko e lahi taha ia ‘i he fānau ‘e toko 13 ‘a ia ko e toenga ‘o e fānau ko Loumaile Veamatahau, Peni Pasifiki Veamatahau, ‘Iunisi Afu, Loisi Samisoni, Moala Veamatahau, Meleseini Veamatahau, ‘Ulima Veamatahau, Tiona Taufā, Paula Veamatahau, Sione Veamatahau, Lesieli Fualalo pea mo Tupou Veamatahau.

Ako: Na‘a ne kamata ako pē ‘i he GPS Matahau pea ‘ne hoko atu ki he Kolisi ko Tupou; Ako Lotoloto ‘o Nukunuku pea ne faka‘osi ki he Ako Mā‘olunga ko Tupou. Na‘a ne hoko atu ki he Kolisi Fakafaiako ‘o ne hoko ai ko e Faiako Lautohi Pule‘anga ‘i ha ngaahi ta‘u. ‘I he ta‘u 1993 na‘a ne pole ai ke ne hū mo hono fāmilí ki he Kolisi ko Sia‘atoutai pea ne fakakakato ai ‘a e Polokalama Certificate in Theology ‘i he ta‘u ‘e 3 pea ne hoko atu ai pē ‘o fakakakato ‘a e Bachelor of Divinity ‘i he ta‘u ‘e 4. Hili ia na‘e hoko atu ‘a ene feinga ki ‘Aositelēlia ‘i he Melbourne University ‘o ne ikuna ai ‘a e Masters in Theology.

Fāmilí: Na‘a ne ma‘u hoa kia Louena Vala ‘o Matafonua pea mo Matahau. Na‘e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 6 ‘a ia ko: Samiuela Veamatahau, Sefita Veamatahau, Lu‘isa Veamatahau (kuo ne pekia), ‘Iunisi Taufahema, Shalom Esther ‘Ofa‘i-Nafualu Kouvaka pea mo Fe‘ofa‘aki-a-Kakau Veamatahau. Na‘e ‘i ai mo hona ngaahi foha mei he Kolisi ko Sia‘atoutai ‘a ia ko Ikuna Fifita, ‘Ilaisa Fononga, Siotame Vaka‘uta, Heiloni Lātū, Foliaki Kali, Koheleti Siketi, Sefesi Laume, Tevita Fauonuku, Pita Pongi, pea mo Foliaki Kula. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 10.

Ngāue: ‘I he ta‘u 2005 na‘a ne foki mai hili ‘a ene feinga ako ‘i ‘Aositelēlia ‘o ne hoko ko e faiako ‘i he Kolisi ko Sia‘atoutai he ta‘u ‘e 17. Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he ta‘u 2012 pea Faifekau Le‘ole‘o ‘i Pelehake (2016) ‘o a‘u ki he Konifelenisi ‘o e 2017 pea ne toe foki pē ‘o hoko atu e faiako he Kolisi ko Sia‘atoutai. ‘I he 2022 na‘e ui ia ko e Faifekau Pule ‘o e Vāhenga Nukunuku. ‘I he Konifelenisi ‘o e 2025 na‘e toe ui ke ne hoko ko e Faifekau ki he Vāhenga Matahau ‘a ia ko hono kolo tupu‘anga ia. Pea ‘i he ‘aho 30 ‘o Sepitema 2025, ‘i hono ta‘u 63, na‘a ne tali ui ai ki he Māfimafi ‘a e ‘Otua ‘i he ‘api nofo‘anga faifekau ‘o e Vāhenga Matahau.

Ko e tukulaumea: Ko e manatu melie ‘a e fānau na‘a ne fa‘a manako ke lea‘aki, “*ka kovi ho‘o manatu, ‘e loi ho‘o ‘ofa.*”

13. Manu Hingano ‘Iongi

Tupu‘anga: Na‘e fā‘ele‘i ‘a Manu Hingano ‘Iongi ‘i he ‘aho 20 ‘o Ma‘asi, 1951 ‘i Mango, Ha‘apai. Ko ‘ene ongo mātu‘a ko e tangata‘eiki ko Mesui Hingano ‘Iongi ‘o Kolofou, Tongatapu mo Mango, Ha‘apai. Ko ‘ene fine‘eiki ko ‘Ana Fisi‘iahi ‘Iongi ‘o Pukotala mo Faleloa, Ha‘apai. Ko e si‘isi‘i taha ‘a Manu ‘Iongi ‘i he fānau ‘e toko tolu ‘a e ongo mātu‘a. Ko e lahi taha ko Mele Tinalasa Pālavi, fika ua ko Makelesi ‘Iongi pea ko e si‘isi‘i taha ko Manu Hingano ‘Iongi.

Ako: Na‘a ne ako ‘i he Lautohi Pule‘anga ‘a Fasi-mo e-Afi-‘a-Tungiri pea ne sivi mei ai ‘o lava ki he Kolisi Sā ‘Aniteluu. Na‘e hoko atu ‘ene ako ki he ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Tonga ‘i Fisi (1982-1984); South Thames College, London UK; mo e University of Darwin ‘i ‘Aositelēlia. Na‘a ne faka‘osi ki he Kolisi Ako Tohitapu ko Sia‘atouta. Ko e kotoa ‘o e ngaahi ako‘anga ni, na‘e lava‘i lelei ‘e Manu ‘Iongi pea mo hono ngaahi faka‘ilonga ako mei ai.

Fāmili: Na‘a ne ma‘u hoa kia ‘Ofa ki Niua Faletau ‘Iongi ‘o ‘Utulei, Taunga mo Kolomotu‘a ‘i he ‘aho 30 ‘o Siune, 1977. Na‘e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 2: ko Vala Losaline Halasili pea mo Niutupu‘ivaha ‘Iongi. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 5. Na‘e lau pē ‘e Manu ‘Iongi ‘a e fānau hono tuofefine lahi ko e fakatokolahi ‘ene fānau.

Ngāue: Na‘e hili pē ‘a e ako ‘a Manu ‘Iongi ‘i he Kolisi Sā ‘Aniteluu, na‘a ne ma‘u faingamālie ke hū ‘o kamata ngāue ko e Kalake kalasi 3 ‘i he Potungāue ‘Aotita ‘i he ‘aho 3 ‘o Nōvema, 1969-1975. Na‘a ne hiki mei ai ki he Potungāue Pa‘anga ‘a e Pule‘anga Tonga (1976-1991); Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue‘anga (1992-2011); Tokoni Talekita Pule Levolo 2 ‘i he Pule‘anga Tonga ki hono tokanga‘i ‘a e ngaahi pisinisi fakapa‘anga kehekehe ‘a e Pule‘anga mo e kau ngāue.

Lolotonga ‘ene kei ngāue ma‘ae Pule‘anga Tonga, na‘a ne toe hoko ko e Setuata Lahi ‘i he ta‘u ‘e 20 (1988-2008) ‘i he Siasi Uēsiliaana Tau‘atāina ‘o Tonga ‘o Ngele‘ia. Na‘e fili ia ko e Faifekau Akoako ‘i he ta‘u 2008. ‘I he‘ene penisoni mei he ngāue fakapule‘anga (2010) na‘e hoko atu ai pē ‘a e faifekau ni ki he ‘Ōfisi Pa‘anga ‘a e Siasi ‘i he ‘Ōfisi Toketa Moliton ‘i Nuku‘alofa (2011-2012). Na‘a ne fakakakato ‘a e polokalama ma‘ae kau faifekau ‘ahi‘ahi ‘i Kolo Tapu, Sia‘atoutai (2012-2013). Lolotonga ‘ene ‘i ai, na‘a ne ngāue ‘i he ‘Ōfisi Pa‘anga ‘a e Kolisi ko e ‘Atita, mei he 2013-2015. Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he 2015.

Na‘e poaki mālōlō ai pē ‘a e faifekau ni mei he ngāue kuo kakato hono ta‘u 65, he na‘e ‘ikai fu‘u mo‘ui lelei. Na‘e foki pē ‘a Manu ‘Iongi ki he‘ene fānau ki Nu‘u Sila ‘o a‘u ki he‘ene mālōlō ‘i he ‘aho Pulelulu 13 ‘o Mē , 2026. Ko e mālōlō ‘eni ‘a e faifekau kuo kakato hono ta‘u 75. Na‘e malanga‘i hono me‘a faka‘eiki ‘i he fale lotu ‘o e Metotisi ‘o Lotofale‘ia, ‘i Nu‘u Sila ‘i he ‘aho 19 ‘o Mē, 2026.

Ko e tukulaumea: Ko e Faifekau anga mokomoko mo fofonga malimali ‘a Manu ‘Iongi. Na‘e fotu ngofua ki he taha kotoa pē. Ko e tangata anga lelei mo fai ‘osikiavelenga ‘i he ngāue‘anga. Ko hono mala‘e ngāue ‘a e tokanga mo hono tauhi ‘a e pa‘anga ‘a e ngāue‘anga. Pea na‘a ne hiki tohi nima ‘i he ‘ene lekooti ngāue, ko ‘ene potu folofola manako ‘oku ne tokonia ia ‘i he‘ene ngāue kotoa pē: ko Luke 16 :10 *Ko ia ‘oku ne loto-tō ‘i he me‘a ‘oku si‘i, te ne loto-tō foki ‘i he me‘a ‘oku lahi, pea ko ia ‘oku ne kākā ‘i he me‘a si‘i, te ne kākā ‘i he me‘a lahi.* ‘Oku ne fakamanatu mai ‘oku mahu‘inga ‘a e fai totonu ‘i he me‘a si‘i ‘o tatau ‘i he koloa mo e pa‘anga — kae mahu‘inga taha ko e loto tō mo fai totonu ‘i hono tauhi ‘a e koloa mahu‘inga ‘a e Siasi ko e laumālie ‘o e kakai.

Ko 'ene folofola manakó ko Luke 16:10, Filipai 3:12-14 pea mo Kaletia 2:20. Ko 'ene Himi manakó ko e 565, 566 pea mo e 622.

14. Henelī Paea

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a Henelī Paea 'i he 'aho 28 'o Siulai, 1963 'i Ma'ufanga. Ko 'ene ongomātu'á ko e tangata'eiki ko Sione Motu Si'i 'o Vailahi Paea 'o Niuë, Ma'ufanga, mo Sapa'ata Niuafó'u. Ko 'ene fine'eiki ko Lavinia Veletaua Paea 'o Tafahi, Niuá Toputapu pea mo Houma, Tongatapu. Ko e fika 7 'a Henelī 'i he fānau 'e toko 12 'a e ongo mātu'á: ko Sione Paea, Laini 'Ikimata, 'Olivia 'Alauna, Lisiate Loto'i Laione, 'Iola Kirsty, Makeleta Taufá, Henelī Paea, Sione Motusi'i- 'o-Vailahi Jr, Meleane Popua, Luseane Kolo-ki-Tonga, Sione Tokelau-mo e-Tonga pea mo Sitaleki Manu. Na'e ohi 'a e faifekau' ni 'e he tokoua 'ene tangata'eiki mo hono hoá ko 'Oneahi Pasikala Paea mo Tapaita Paea, ko e Setuata Lahi 'o e Siasi 'o Ma'ufanga' 'i he ngaahi ta'u lahi.

Ako: Na'e kamata pē 'ene akó 'i he Akoteu 'i Ma'ufanga' pea hū ki he Kolisi ko Tupou' (1976-1979). Na'a ne hoko atu ki he Kolisi ko Sia'atoutai' (1984-1986) pea' ne lava'i lelei ai 'a e tohi fakamo'oni ako Faka-Lotukalafi' 'i he Teolosia' mo e Tauhi Kaka'i.

Fāmilī: Na'e 'uluaki ma'u hoa kia Luseane Paea (1995) 'i Pagopago, Ha'amoá ka 'i he'ene mālōlō' (2009) na'á ne toe ma'u hoa 'o 'i ai e 'ofefine 'e toko taha ko 'Iunisi Jaylene Paea. Na'e 'i ai mo e fānau ohi, ko Seini Kelesi Fungani Maloni, Kelekolio Pateta, Sinisā Sisi Taungākava pea mo Latai. Na'e toe mālōlō mo hono hoa uá' pea nofo uitou ai pē 'a Henelī Paea 'o a'u ki he'ene mālōlō. 'Oku 'i ai e makapuna 'e toko nima.

Ngāue: Na'e hili 'a e ako 'i he Kolisi Sia'atoutai' na'á ne kamata ngāue ai pē 'i he 'uta 'o e Kolisi' (1987-1989). Koe'uhí na'e Setuata Lahi 'i he siasi 'o Ma'ufanga' 'a e ongo mātu'a na'á na ohi ia', na'e poaki 'a Henelī ke foki ki 'api 'o tokoni kiate kinaua 'i he ngāue 'a e Siasi' 'i hono holoki 'a e fale lotu motu'á mo hono langa 'o e fale fo'ou'. 'I he lava ení, na'á ne folau ki Pagopago pea hoko atu ai ki 'Amelika 'o ngāue ke tokoni mai ki he fāmilí.

Na'á ne hoko ko e Faifekau Akoako 'i he Konifelenisi 'o e 2015 lolotonga ia 'okú ne 'i 'Amelika. Na'á ne kamata ngāue faka-faifekau 'i Kotu, Ha'apai (2015-2018); Kolo Tapu, Sia'atoutai (2018-2019); Ha'alalo (2019-2022); Ta'ehaloto (2022-2025). Na'á ne foki ki 'api 'o fakaongoongo mei ai ki he Konifelenisi'. Ka 'i he 'aho Falaite 10 'o 'Okatopa, 2025 na'e si'i mālōlō ai 'a e faifekau' ni pea fakahekeheka 'i he 'aho 18 'o 'Okatopa, 2025 'i Ma'ufanga pē.

Ko e tukulaumeá: Ko 'ene folofola manakó ko e Saame 95 mo e Saame 100. Ko 'ene himi manakó ko e Himi 561 veesi 1, 2, 3 mo e Himi 365 veesi 1 mo e 8.

15. Senituli Nāpa'a

Tupu'anga: Na'e fanau'i 'a Senituli Nāpa'a 'i he 'aho 13 'o Sune 1965, pea na'á ne tali lelei 'a hono ui mei he Ta'ehāmar' 'i he 'aho 20 'o Sune 2025 'i he Fale Mahaki Vaiola', 'i hono ta'u 60 mo e 'aho 'e 7. Ko e foha pē ia 'e taha 'o e ongo mātu'a ko Lōseli Tanui-ki-Muli Nāpa'a 'o Lofanga, Ha'apai mo Temaleti Seta 'o Fua'amotu mo Ha'asini',

Ako: Na'á ne tupu hake pē 'i Ha'asini, pea hū ai pē 'o Lautohi Pule'anga ai 'i he 1971, pea hoko atu ki he Kolisi ko Tupou' (1977-1983). Na'a ne hū ai ki he va'a langa 'a e Poate 'a e Pule'anga' 'i he 1984 pea lahi 'a e ngaahi fale lotu 'a e Siasi' na'á ne kau atu 'i hono langa'.

'I he 1994, na'á ne hoko ai ko e tangata lotu fehu'i 'o e Siasi Uēsiliaana 'o 'Utui, Vava'u pea 'i he ta'u hokó pē (Ma'asi 1995), na'á ne hoko ko e tangata malanga hoko. 'I he 1997, na'á ne mālōlō ai mei he ngāue fakapule'anga' ke faingamālie ange hono taimí ki he ngāue 'a e Siasi' he kuo

ne setuata mo Taki Potungāue Talavou ‘i he Siasi ai pē ‘o ‘Utui. Na’e ma’u faingamālie ke ne hū ki he Kolisi ko Sia’atoutar’ (2001-2003), ‘o ne lava’i ai ‘a e setifikeiti ‘i he Lotu Kalafí mo e Tauhi Kakaí. Na’e kamata ai pē hono ui ki he ngāue fakasevāniti ma’ae Siasí.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Senituli Napa’a mo Makueta Pati Lynch Fisi’ihoi ‘o ‘Utui Vava’u. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 8, ‘a ia ko e fānau fefine ‘e toko 5 mo e fānau tangata ‘e toko 3: Ko Mo’ui he Lotu ‘Olivia Napa’a, Temaleti Nāpa’a, Vāleti ‘Ofaloto-ki-Taiwan Napa’a Tamale, Sophia Nāpa’a, Semisi Tūlosi-mei-Nafualu Napa’a, ‘Uluaki Falemaka-‘i-Kēnani Fisi’ihoi Nāpa’a, Naomi Primrose Tule-‘i-Fanakava ‘Ofa-he-Lotu-‘i-Ta’aki-mo e-Aka Napa’a pea mo Tu’ipulotu Feleti Kaufusi Fe’ao-mo e-Mamahi-‘i- Funga Vailahi Napa’a.

Ngāue: Na’a ne kamata ko e ngāue tokoni pē ma’ae Kolisi ko Hango, ‘Eua (2004-2009); pea to e Setuata Faka-Konifelenisi foki (2007). Na’e hiki mei ai ki Fata’ulua, Niua Fo’ou (2009-2013); Kolisi ko Tupou (2013-2017), pea fokotu’u faifekau akoako ai (2013). Na’a ne hiki mei ai ki Fangale’ounga, Ha’apai (2017-2019) pea ki Kolo Tapu, Sia’atoutai (2019-2020) pea hilifakinima ko e Faifekau Hoko ‘i he 2020.

Na’e kamata ‘ene ngāue fakafaifekau ‘i Vaipoa, Niua Toputapu (2020-2021), pea hiki mei ai ki Kapa, Vava’u (2021-2025). Lolotonga ‘ena ‘i Kapa, na’a ne faingata’a’ia fakaesino, pea ne malōlō ai ‘i ha ta’u ‘e ua, pea pau ke nau foki ki honau ‘apí ki Ha’asini. Na’a ne tokoni pē ki he faifekau ‘i Ha’asiní ‘i he ngaahi fatongia ‘o e Siasí.

Na’e si’i mālōlō ‘a Senituli ‘i he ‘aho 20 ‘o Sune, 2025.

Ko e tukulaumea: Ko e siate folau ‘a e faifekau ni, ko e fai totonu, fai ‘ofa, fai ‘osikiavelenga ‘i he me’a kotoa pē, kae tautautefito ki he’ene ngāue ma’ae Siasí, ka ko e me’a tēpuu pea mahu’inga taha ki aí, ‘a ‘ene talangofua ki hono kau takí.

Ko e ‘ahó ni, kuo mole ‘a e mata’ikoloa ka ko e sevāniti ‘a e Siasi, Fonua mo e Fāmili, ka ‘oku kei mo’ui pē ‘a e ‘amanaki mo e falala kakato kia Sihova. Toka ā si’i tamai ‘ofa mo e husepāniti, ko e sevāniti tōnunga ‘i he nonga ‘a e ‘Otua’.

Ko ‘ene folofola manako: Saame 1:1-6, Saame 121: 1-6, Saame 119: 59. Himi manako: 468, 566, 415, 544.

16. Faletao Tu’ineau Lātū

Tupu’anga: Na’e fanau ‘i he Faletao Tu’ineau Lātū ‘i he ‘aho 24 ‘o Fēpueli ‘o e 1971, ‘i Pukotala, Ha’ano, Ha’apai. Ko ‘ene ongo mātu’á ko Sosaia Tu’a Tangi-ke-Tatau Lātū mo Siokapesi Na’a ‘o Pukotala, Ha’apai. Ko e fika ua ia ‘i he fānau ‘e toko 7: ko Semisi Ta’ufo’ou, Rev. Faletao Tu’ineau Lātū, Sitela Losi Paletu’a, ‘Aisea ‘Aholelei Lātū, Taniela Liufau Lātū, Lesieli Vakapuna pea ko e si’isi’i taha ko Simi Lati Lātū.

Ako: Na’a ne kamata ako pē ‘i he Lautohi Pule’anga ‘a Fakakakaí, pea hoko atu ki he Lautohi ‘a Sia’atoutar’ (1979), mo e Ako Mā’olunga ko Tupou, Vaolōlōa, pea ne toki faka’osi ki he Kolisi ko Tupou. Na’a ne hū ki he Kolisi ko Sia’atoutar’ (2013-2017), pea ma’u ai hono faka’ilonga fakaako, *Certificate in Theology and Pastoral Ministry with Honours*.

Fāmili: Na’a ne ma’u hoa kia Senisia Nusi ‘o Tatakamotonga, pea ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 5: Siosaia Tu’atangi-ke-Tatau Lātū, Sitela Losi Vehikite Jr, ‘Aloisio Lātū, Sekola Sulunga pea mo Semisi Ta’ufo’ou Lātū Jr.

Ngāue: Ko e faifekau ni na’a ne feinga mālohi ‘i he ngaahi tapa kehekehe ‘o e mo’ui. Hili ‘ene ako ‘i he Kolisi ko Tupou na’a ne faifakatau ‘i he falekoloa Molisí. Na’e ‘ikai fuoloa ‘ene ngāue aí pea ne toe ma’u faingamālie ‘o hū ki he Potungāue Polisi ‘a Tonga. Hili ha ngaahi ta’u na’a

ne folau ki Nu‘u Sila (2006) ‘o hoko atu ai ‘ene feinga. Na‘e foki mai ‘a Tu‘ineau kuó ne ma‘u hoa mo Senisia (2011), ‘o na hū ki Sia‘atoutai (2013).

Hili ‘a e ako ‘a e faifekau ni, na‘a na pole ke na ngāue ai pē ‘i he Kolisi ‘o fe‘unga mo e ta‘u ‘e 10. Na‘a ne hoko ko e Tokoni Tauhi Laipeli pea tokoni ki he ngaahi ngāue ‘i he ‘Ōfisi ‘o e Kolisi ‘i he taimi ‘oku fiema‘u ai. Na‘e fili ia ko e faifekau akoako ‘i he 2020, lolotonga ‘okú ne kei ngāue pē ‘i he Kolisi Sia‘atoutai. Na‘e hoko atu ai pē ‘ene fai fatongia ‘i he Kolisi ‘o a‘u ki he 2022. Na‘a ne hiki mei ai ki Pukotala, Ha‘apai (2022-2024) pea toe foki mai ki Kolo Tapu, Sia‘atoutai (2024-2025), pea fai ai pē hono hilifakinima ‘i he Konifelenisi ‘o e 2025. Na‘a ne hiki ki Holopeka, Ha‘apai (2025-2026), pea ko e kakato ia ‘a e ta‘u ‘e taha mo e māhina ‘e fitu ‘ene fai fatongia ai, pea ne si‘i mālōlō ai ‘i he ‘aho 18 ‘o ‘Epeleli, 2026.

Ko e tukulaumea: Ko ‘ene himi manakó ko e 622. “*Ko e ngāue neu ngāue ki ai ko e lelei pē ‘a e kakai. Ko e halanga folau pē ia, ki he fonua ‘o e monū‘ia. Ke ke kaveinga ‘aki au ko e fetu‘u ko e fetu‘u ngingila ma‘u*”. Ko ‘ene folofola manakó ko e Saame 23.

17. Lisiate ‘Akolo Malani

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ‘a Lisiate ‘Akolo Malani ‘i he ‘aho 11 ‘o Ma‘asi, 1965. Ko ‘ene ongo mātu‘a ko Mele Temaleti ‘o Falevai (Vava‘u), Lofanga (Ha‘apai), mo Kolovai (Tongatapu). Ko ‘ene tangata‘eiki ko Uatesoni Savou Malani ‘o Lautoka, Fisi, mo Talihau mo Utungake (Vava‘u). Na‘e fanau‘i ‘e he ongo mātu‘a ni ha fānau ‘e toko 11 ko Meleliu Taulanga, Lomiō Malani, ‘Akanesi Malani, Silia Heka‘ā Mohetau, Litea Lelena, Sione Taufā Malani, Siaso Blake Malani, ‘Tuna Makulita Veatupu, Lisiate ‘Akolo Malani, Kolonivia Similai pea mo Meliame Maheikau-‘o-Kakala Pekipaki.

Ako: Na‘e tupu hake pe ‘a Lisiate ‘Akolo Malani ‘i Talihau (Vava‘u) ‘o ako pē he Lautohi Pule‘anga ‘a Talihau pea ne hoko atu ai ki he Kolisi Tailulū ‘i Vava‘u pea toki hū ki he Kolisi ko Sia‘atoutai (2003-2005).

Fāмили: Na‘a ne ma‘u hoa kia ‘Ofa-ki-Pouono Vea ‘o Matuku, Ha‘apai ‘o ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 8 ko Lisiate ‘Akolo Malani, Tevita Malani, Uatesoni Savou Malani, Timote Lata Malani, Temaleti Malani Tongotea, Meleane Helefehi Malani, Meliame Malani pea mo Onitika Malani.

Ngāue: Na‘a ne ngāue faka-Setuata ‘i he Kolisi Sia‘atoutai (2005-2015) pea hoko atu ki Mata‘aho, Niua Fo‘ou ko e Setuata Faka-Konifelenisi pea ko ‘ene fuofua ma‘u potungāue‘ia. ‘I he 2020, na‘a ne hoko ai ko e Faifekau Akoako ki Pētani, Niua Fo‘ou pea toe foki mei ai ki Sia‘atoutai, ki Kolo Tapu (2021). Hili ‘a Kolo Tapu na‘a ne hiki ki Kotu, Ha‘apai (2022) ‘o ngāue ai ‘o a‘u ki si‘ene mālōlō ‘i he ‘aho 24 ‘o Sune 2025.

Ko e tukulaumea: Ko ‘ene folofola manakó ko e Saame 23 pea ko ‘ene Himi manakó ko e Himi 474.

Fehu‘i 1 (iv) Pe kuo pekia ha Fakafongia ‘i he vaha‘a ‘o e Konifelenisi?

1. Maamaloa Lolohea

Tupu‘anga: Na‘e tupu ‘a Maamaloa Lolohea ‘i he ongo mātu‘a ko Saimone Fakahokotau Lolohea ‘o e ‘api ko “Fu‘u Fā ko Tapu-ke-Lea”, Houma Faleono, pea mo ‘Ema Mo‘ungaevalu ‘o e ‘api ko “Ta ō ā”, Makahokovalū, ‘Uiha. Na‘e fanau‘i ‘a Maamaloa ‘i he ‘aho 3 ‘o Sānuai 1946, pea ko e fika 9 ia ‘i he fānau ‘e toko 10 ‘a e ongo mātu‘a ni: fānau tangata ‘e toko 5 mo e kau fefine ‘e toko 5: Halafihi ‘o-Vava‘u Lahi Fisi‘ihoi, Tevita Sinamoni Lolohea, Paula Finau Lolohea, Losaline Lātūnia Lolohea, Talia‘uli, Toekava-‘a e-Hau Manu, Siaso Maeakafa

Lolohea, Taisia Lolohea, Vika Funaki Vaka, Maamaloa Lolohea (Moala Tuihele, ko e kafa ‘a e Tu‘i Vava‘u) pea mo Finau Soana Lolohea.

Ako: Na‘e ako pē ‘a Maamaloa ‘i he ki‘i Akoteu ‘i Tukulaló pea toki hoko atu mei ai ki he Kolisi Mailefihí mo e Kolisi ko Tupou‘i Toloa, pea faka‘osi ki he Kolisi Tongá.

Fāmilí: Na‘á ne ma‘u hoa kia Lesieli Mo‘unga-e-Lotu Faka‘osi Mafi, mei he Vai ko Tāpingá mei Tefisi, mo e ‘api ko Bau mo Rewa, ‘i ‘Otumapa, Neiafu. Na‘e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 8. ‘A ia ko e toko 4 fefine pea mo e toko 4 tangata: ko Finau Soana Mafi, Lynette Sāmiu, ‘Ema Lolohea, ‘Ema Vika Vaka, Tonga ‘Uli‘uli Massey Fakahokotau, Sitiveni Faka‘osi Dion, Toekava-‘a e-Hau ‘Ofa-ki-Mala‘efo‘ou Niupalau pea mo ‘Eliesa Kisikisi. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi makapuna ‘e toko 17.

Ngāue: Ko e tangata malanga hoko ia ‘o e Fale Lotu Laumālie Mā‘oni‘oní ‘i Neiafu. Ko e Tauhi ‘Aho mālōlō, pea kau ki he kau hiva ‘a e Talāsiti. Ko e sekelitali foki ‘a e Kautaha Ako Lotu pea Pule Lautohi faka-Sāpate he ta‘u ‘e 14 mo fai Lautohi faka-Sāpate he ngaahi ta‘u lahi.

Na‘á ne mālōlō ‘i he pongipongi Tokonaki ko hono 6 ‘o Sepitema 2025 ‘i he Falemahaki Ngū.

Ko e tukulaumea: Ko Maamaloa ko e tangata fai fatongia tōnunga, he na‘á ne ngāue‘i hono talēniti ‘i ‘api he fāmilí, hou‘eiki pea a‘u atu ki Fale Lahi, ‘o tatau pē he Pule‘anga mo e Siasi. Na‘á ne manako ki he hiva, mo e talanoa ‘o fakahinohino e tala fakafonua. Ko e mafai ko ia, na‘á ne ngāue‘aki ki he fa‘u hiva, pea na‘e tokoni pē mo hono uaifí, Mounga Faka‘osi Mafi, ki hono fakasino e lea mo e haka ‘o e fa‘u faiva. Na‘á ne tokoni ki he ako, mo e fānau ako teu sivi tutukú, he fa‘u ‘enau ngaahi fakamatala e tala ‘o Tonga mo e ‘ulungaanga fakafonua, pea ko e talanoa mo‘ui ia ‘oku tānaki ki he to‘utangata mo e silapa ‘a e ako.

Ko e tamai fakapotopoto, mo nima ngāue mālohi ‘i tōkanga. Hili ‘ene ako mei he kolisi, na‘e ma‘u faingamālie ako ‘i he ngoue ‘i Niue, pea ne hū ai o ngāue ta‘u lahi he faama ‘a e Pule‘anga. Neongo kuo mālōlō mei he Pule‘anga, ka na‘á ne kei tauhi pē ‘ene fuakava ngāue ‘aki hono ‘ulungaangaa ko e fai fakalongolongo pē. Na‘e mu‘omu‘a ki ai hono ngaahi fatongia he fonua mo e lotu, pea toki fika ua mai ‘ene fiema‘u mo e tauhi hono ki‘i fāmilí. Na‘á ne mamahi‘i e ako ‘a e Konifelenisi mo e Pule‘anga ‘i Vava‘u.

2. Taumoha‘apai Tu‘amoheloa Filise

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ia ‘i he ‘aho 25 ‘o ‘Aokosi 1945. Ko ‘ene tangata‘eiki ko Filise Kefu ‘o ‘Eueiki mo Pea, pea ko ‘ene fine‘eiki ko Ma‘ukakala Palu Filise ‘o Pea mo Holonga. Ko e fika ono ia ‘i he fanau ‘e toko 12; Mele Tangikina, Tevita Palu, Mele Puleilangitē Filise, Latu Silatolu Filise, Rev. Lopini Filise (Afoeteau), Taumoha‘apai Tu‘amoheloa Filise (Fasi‘apule), Loisi Filise, Heamasi Tu‘ikolongahau Filise (Langi ‘a Puna), Uilou Filise, Mele Lupe Lātū, Maliu-mo e-Ao Filise, pea mo Sesilili Filise. Na‘e fakanofu ‘a Taumoha‘apai ki he hingoa tauhi fonua ko e Fasi‘apule ‘i he 2011 ‘e Nōpele Fakafanua mo Nōpele Luani, ko e fototehina ‘o Nōpele Luani pea mo Ha‘a Takalaua.

Ako: Na‘e kamata ako pē ‘a Taumoha‘apai ‘i he Akoteu ‘a e Kolisi ko Tupou‘i Toloa, pea hoko atu pē ki he Kolisi ko Tupou. Na‘e ‘iloa lahi ‘a Taumoha‘apai ‘i he ngaahi sipoti ‘a e Kolisi, tautautefito ki he ngaahi lele takai lalahi mo e hetolō. Na‘á ne ma‘u pē ‘a e ngaahi fika mu‘omu‘a ‘i he ngaahi fe‘auhi, pea na‘e talanoa‘i lahi ‘e he kakai ‘o hono to‘u ‘a e vave mo e matamata lelei hono taleniti, fakataha mo hono hoa sipoti ko ‘Ahosivi Telefoni mei Fua‘amotu.

Ko e tamasi‘i ‘akapulu fakaholomamata mo taukei, pea na‘á ne mateaki‘i ‘a e va‘inga ‘akapulu ‘a e Kolisi. ‘I he ako, ko e tamasi‘i maama mo loto ngāue. Na‘e faka‘ilonga‘i hono hingoa ‘i he ngaahi ola ‘o e Sivi Tutuku Ma‘ulaló mo e Mā‘olunga ‘i he Kalonikalí ‘aki ha fo‘i fetu‘u, ko e

faka'ilonga 'o e taha maaka mā'olunga. Na'e faka'osi 'ene ako' ki he Ako Mā'olunga ko Tupou, 'i Fasi-mo e-Afi, Nuku'alofa.

Fāmili: Na'a ne ma'u hoa kia Mele Inu-ki-Ha'angana 'Alipate 'o Holonga' 'o 'i ai hona 'ofefine pē 'e taha ko Mele Si'i-Inu-ki-Ha'angana Filise pea mo e ki'i mokopuna 'e taha na'e tauhingoa pē ki ai ko Taumoha'apai Afoeteau Filise. Neongo na'e tokotaha pē hono 'ofefine', ka ko hono 'ulungaanga 'ofa' na'e hoko pē 'a e fānau kotoa hono fanga ta'okete' mo e tehinā ko 'ene fānau pē.

Ngāue: Na'e kamata 'a 'ene ngāue' 'i he Tonga Feed pea ne hū ai pē 'o ngāue faka-Pule'anga 'i he 1978 'i he 'Ōfisi 'o e Palēmia'. Na'a ne ngāue foki 'i he Potungāue Ako' 'i he 1988, pea toe foki pē ki he 'Ōfisi 'o e Palēmia'. Na'a ne hoko atu ki he Potungāue Tukupū pea mei ai ki he Potungāue Labour & Commerce, Potungāue Ako 'a Tonga' pea mo e Small Industries Centre.

Lolotonga 'ene ngāue', na'a ne hoko ko e Tokoni Sekelitali Pule, Estate Manager, pea mo e Pule Le'ole'o 'i he Small Industries Centre 'i Ma'ufanga'. 'I he 2011, na'e tali 'e he Kapineti' ke ne mālōlō mei he ngāue fakapule'anga', ka na'e toe hoko atu pē mei he 2011 ki Siulai 2022 ko e 'Ōfisa Chief Accounting Officer 'i he Tonga Asset Management and Associates 'i he alepau ngāue.

'I he ngāue 'a e Siasí, ko e tangata malanga hoko 'i he Vāhenga Malapó, pea na'e hokohoko atu pē 'ene ngāue' 'i he malanga', lautohi faka-Sāpate', mo e ngaahi fatongia kehekehe 'a e Siasí. Na'a ne hoko ko e Failautohi faka-Sāpate, Pule Lautohi Faka-Sāpate, Sekelitali Ako Lotu, Pule Hiva, pea ko e Sekelitali Lahi 'a e Siasí mei he 1992 'o a'u ki he'ene mālōlō.

Ko ha taha na'e mamahi'i 'a e koini kotoa pē 'a e Siasí, pea na'a ne tokoni lahi ki hono fokotu'utu'u mo pule'i 'a e ngaahi langa mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e Talāsiti' mo e Siasí, kau ai 'a e fale lotu, fale fakataha'anga, mo e ngaahi fale nofo'anga', 'o 'ikai ha ngaahi mo'ua ne tuku ki mui. Na'a ne fokotu'utu'u foki 'a e ngaahi Sāpate tānaki pa'anga ke poupu'i 'a e ngaahi fatongia 'o e Siasí pea malu'i 'a e ngaahi pa'anga ki he ngāue mahu'inga 'a e Siasí.

Na'e 'iloa 'a 'ene mateaki'i e kau faifekau' mo e Siasí, he na'e 'ikai loto ke faingata'a'ia ha taha 'i he ngāue faka-faifekau' 'i Malapo. Na'e hoko foki 'i he ngaahi ta'u lahi ko e Fakafongia Pāloti Konifelenisi pea mo e Fakafongia Konifelenisi. Ko e talanoa 'o e tangata' ni ko ha talanoa 'o e ngāue mateaki, tauhi lelei 'o e ngaahi fatongia', pea mo e loto tōnunga ki he fonua', siasí mo e kakai'.

Ko e ngāue faka'osi na'a ne fai' ko 'ene hiva 'i hono Saione', houa 'e taha ki mu'a pea fononga atu ki 'Itāniti' 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi, 2025. Ko e hiva 'o e 'aho ko ia', "*Ikuna;*" ko ha fakamo'oni kuó ne ma'u 'a e 'ikunā' 'ia Kalaisi Sīsū.

Ko e tukulaumea': Ko e taha 'o hono ngaahi manakó ko e lau folofola. Na'e 'ikai lahi hano taimi ki he televīsoné pe ngaahi talanoa noa'ia, he na'a ne femo'uekina pē 'i he lau Tohitapu'. Na'e 'i ai 'ene ngaahi Tohitapu 'e fitu kuo faka'ilonga' ai 'ene laukonga', pea na'e laka hake 'i he tu'o tolu 'ene lau kakato mei he Tohi 'a Sēnesí kia Fakahā. Na'a ne tuku ma'u pē ha Tohitapu 'i he tēpile ka' mo e fakafaletoló, he ko e feitu'u pē na'a ne nofo a'i na'e hokohoko atu pē 'ene lau folofola'.

Ko e tangata na'e fofonga fiefia, malimali mo e loto fiemālie. Ko e fakafōtunga faka'osi 'o 'ene mo'u' ko e malimali pē, 'ikai ha le'o mamahi pe to'e.

3. Sela Lipoi Tupou Havea

Vakai ki he peesi 20 'o e Pāenga' ni

4. Fetongi Ma'u

Na'e paaki eni 'oku te'eki ma'u mai ha fakamatala.

5. 'Eneasi Ma'u Lālahi

Tupu'anga: Ko 'Eneasi Ma'u Lālahi' na'e fanau'i he 'aho 28 'o Tisema 1926, 'i Ha'afeva, Ha'apai. Ko 'ene ongo matu'a' ko Sione Lalahi 'o Ha'afeva', mo Sisilia Folauhola Kaufusi Lālahi 'o Makave, Vava'u. Ko 'Eneasi ko e fika 7 ia 'i he fānau 'e toko 9. Ko e lahi ko Rev. Tevita Hala Lālahi, Melefehi Lālahi, 'Asena Lālahi Pō'ese, Mele 'Elenga Lālahi Talanoa, Pītisi Lālahi Kolotau, Sālote Na'a Lālahi, 'Eneasi Ma'u Lālahi, Sēpeti Lālahi, mo Mele Kaipā Lālahi.

Ako'anga: Na'e ako pē 'a 'Eneasi 'i he Lautohi Pule'anga 'i Ha'afeva' 'o ne ma'u faingamālie ai 'o hū ki he Kolosi Lotoloto pē 'a e Siasí na'e ui ko Kāleli. Na'a ne lava mei ai ki he Kolisi ko Tupou' 'i Nafualu, pea ne he hiki ki Toloa.

Na'e hu 'a 'Eneasi mo Kaloniahi ki he Kolisi ko Sia'atouta' 'i he 1963. Na'e ui kinua ki he ngāue faka-Sētuaata Faka-Konifelenisi' 'i he Konifelenisi 'o e 1964, ka ne poaki koe'uhi ko 'ene ongo matu'a' 'i motu, ke foki 'o tauhi.

Famili: Na'e ma'u hoa 'a 'Eneasi kia Kaloniahi Siale 'o Veitongo' 'i he 'aho 11 'o Fepueli 1953. Ko e Faifekau ko Paula Kongaika na'a ne fakahoko 'a e fa'u fāmili ko 'eni. Na'e fakakoloa'aki kinua ha fānau 'e toko 11. Ko Sālote Na'a Sigley, 'Alisi Maile, Viliami Lālahi, Sisilia Folauhola Lālahi Ika, Faka'anaua ki Vahanoa Schubrt, Sione Lālahi, Taiana Pailate, Setileni Lālahi, Mele Kapia Teaurere, Tonga Lālahi, mo Semi Lālahi. Ko makapuna 'uluaki 'e toko 50, mo e makapuna ua 'e 62.

Tu'unga Fakalotu: Na'e hoko 'a 'Eneasi ko e tangata Malanga Hoko 'i he Siasí, mo Tauhi 'Aho, ko e Setuata Fakalaumalie 'i he Siasi 'o Ha'afeva', pehē ki he Siasi 'o Veitongo' he ngaahi ta'u lahi. Ko e tangata le'o lelei, pea ko e pulotu ia he falelotu 'o Ha'afeva', mo Veitongo, pea kau ai mo Tuingapapai he 'ene hiki ki Nu'usila. Ko e fatongia' ni na'a ne fai talu mei he'ene ta'u 12 pē 'i Ha'afeva. Na'a ne manako mo mamahi' 'a e hiva. Pea na'a ne faitonunga 'aki hono talēniti hiva' ki he lāngilangi 'o e 'Otua.

Na'e hoko 'a 'Eneasi ko ha Fakafofonga Konifelenisi 'i ha ngaahi ta'u lahi, pea ko 'ene pekia 'eni 'i hono ta'u 99, fononga ki he 100. Ko 'ene ngaahi Himi Manako' ko e Himi 15, 474, 591, mo e 606. Pea ko 'ene potu folofola manako' ko e Saame 23.

6. Timote Hopoi Naulivou

Tupu'anga: Na'e tupu 'a Timote Hopoi Naulivou mei he ongo mātu'a ko Vou (aka Siu'ulua Sione Naulivou) 'o Pelehake', mo Fa'aoso 'o Lofanga Ha'apai. Na'e fanau'i 'a Timote Hopoi Naulivou he 'aho 27 'o 'Okatopa 1941. Ko e fānau na'e tupu ai 'a Hopoi na'e toko 8: ko 'Anamanu Vea, tupu mei ai 'a Silia mo Mele, ko e ongo tauhi kinua 'o Hopoi he 'ene pekia. Ko Timote Hopoi Naulivou, ko e pekia, na'e fika ua; pea hoko ki ai 'a Samisoni Naulivou, kuo ne pekia; Hoko ai 'a Sione Naulivou, kuo ne pekia, ka na'e tupu mei ai 'a Hopoi Vou mo Losaline mo e fānau; Hoko ai 'a 'Aho Tu'ivai Naulivou, 'oku kei mo'ui, 'i LA 'i 'Amelika; Hoko ai 'a 'Akosita Vaiomo'unga, 'oku kei mo'ui; Hoko ai 'a Leti mo Penisimani, kuo na pekia.

Ako: Na'e kamata ako pē 'a Timote Hopoi Naulivou 'i he Akoteu 'i Pelehake', pea ne hoko atu ai pē ki he Kolisi ko Tupou.

Fāmili: Na'a ne ma'u hoa kia 'Ofa he Lotu Lasike 'o Hōfoa mo Koulo Ha'apai he ta'u 1965. Na'e fakakoloa kinua 'aki ha fānau 'e toko 2, ko e lahi ko Sione Fikaloto Naulivou; ma'u hoa

kia Janice Tunnicliff ‘o Nu‘usila, pea ‘i ai mo e fānau ‘e toko 3, ko Rachel ‘Ofa he Lotu Savanathan, Timote George Naulivou, mo Tafa-Rae Naulivou. Ko e fika ua’ ko Tafa Naulivou Sisitoutai, ma’u hoa kia Faifekau Siosaia Sisitoutai, pea ‘i ai mo e fānau ‘e toko 3, ko Ane-Grace Sisitoutai, Tevita Tu‘amelie he Kolosi Sisitoutai, mo Sela Blessed–Mafi Sisitoutai.

Ko e pekia ko eni ‘a Timote Hopoi Naulivou, kuo kakato hono ta’u 84, pea kuo ‘i ai e makapuna ‘uluaki ‘e toko 6, mo e makapuna 2 ‘e toko 3.

Ngāue: Na’e kamata ngāue pē ‘a Timote Hopoi Naulivou ko e tangata ngoue. Na’a ne ma’u ‘a e ngāhi lakanga ko eni ‘i he falelotu Fotu-e-‘Eiki ‘i Pelehake: ko e Sētuaata Lahi ‘a e Siasí, Sekelitali ‘a e Siasí, Pule Lautohi faka-Sāpate, mo e Faihiva ‘a e Talāsiti. Na’e hoko pē ‘a Timote Hopoi Naulivou ko e Sevāniti ‘a e ‘Otua, ‘o ne foaki pē ‘a e lelei tahā he me’a kotoa pē na’a ne fai.

Ko e tangata malanga hoko ‘a e Siasí pea na’a ne hoko ko e mateaki ‘o Kalaisi ‘o a’u pē ki he ngata’anga ‘ene mo’u. Ko e potu folofola manako ‘a Hopoi ko e Tohitapu katoa. Ko e toko taha lau folofola, pea manako ki he fa’a lotu lilo. Pea neongo ai pē ha faingata’a he hala fononga, na’e ‘ikai manavahē ki ha koví, he na’e ‘ikai tāla’a ‘ene tu’ ko Sihova ‘oku na feohí.

Na’e pekia ‘a Timote ‘i he ‘aho 24 ‘o Fepueli 2026. Ko e kakato ia e ta’u ‘e 84 mo e māhina ‘e 4.

Fakamālō: ‘Oku mau fakafeta’i pē ki he ‘Otua’ he tāpuaki na’a ne fakafou mai ‘ia Timote Hopoi Naulivou. Fakamālō ki he tangata’eiki Palesiteni ‘o e Siasí, Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisi mo e kau Faifekau, mo e Konifelenisi. Mālō e lotu, mālō e hūfia. Pea mālō he me’a kotoa.

7. ‘Aho (Sione ‘Aho)

Na’e paaki eni ‘oku te’eki ma’u mai ha fakamatala.

Fehu’i 1(v) Pe kuo pekia ha Setuata Faka-Konifelenisi ‘i he vaha’a Konifelenisi’?

1. Sione Tuifio Havea

Tupu’anga: Na’e fā’ele’i ‘a Sione Tuifio Havea ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 1985 ki he ongo mātu’a ko Rev. Uinitoni Ta’uteau Havea ‘o Ha’ano mo Leimātu’a’ pea mo Kalisi Kumi-ki he-lelei Havea. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 5 mo e fānau ohi ‘e toko 2. Ko e fika 5 ‘a Sione Tuifio Havea ‘i he fānau ‘e toko 7.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Sione Tuifio kia Li’ekina Sekeni Havea ‘o Leimātu’a’ pea mo Vaimalo’ pea ‘oku ‘i ai ‘ena ki’i fānau ‘e toko 1, ko Uinitoni Ta’uteau Havea Jr.

Ako: Na’a’ ne ako pē ‘i he Lautohi Pule’anga ‘i Olo’ua’ pea hiki mei ai ki ‘Utulei, pea ki he Ako Mā’olunga ‘o Vava’u, Kolisi ko Tupou’ pea faka’osi ki he Ako Mā’olunga ko Tupou’. Mei ai na’a’ ne hū ki he Ako’anga Tohitapu ko Sia’atoutai.

Ngāue: Na’e tali ko au ‘a Sione Tuifio ki he Konifelenisi 101 ‘i Ha’apai mo e Kolosi Hā Fakamisitelí ke ne hoko ko e Setuata Faka-Konifelenisi ‘i he ‘Ōfisi ‘o e Siasí ‘i he Vahefonua Vava’u. Na’e fakanofa ia ki hono fatongia’ ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Aokosi 2025. Na’a’ ne kei tauhi hono lakanga ‘i he Siasí ko e Sekelitali ‘o e ‘Evangelio’, Tangata Malanga Hoko pea mo e Setuata Faka-Konifelenisi.

‘I he ‘aho 19 ‘o Nōvema 2025, na’a ne tatau mai ki hono fatongia’, ‘a ia ko e kakato pē ia e māhina ‘e 3 mo e ‘aho ‘e 15 ‘a e tali hono ui ki he Konifelenisi.

Ko e tukulaumea: Na‘á ne tatau mai ‘aki ‘ene Himi manako 400 veesi 1-5. *‘Oku fai fufūnaki pe ‘a e Pule ‘a e ‘Otua, ‘io ka malu‘aki mai ha ‘ao, ‘oua ‘e tu‘atamaki, kuo pau ke faifai pea tō ko e koto tapuaki.* Kuo ne hoko atu ko e fakafe‘ao ki he Hau ‘o e ngaahi Hau.

Fehu‘i 1(vi)v Pe kuo pekia ha Faiako Siasi ‘i he vaha‘a ‘o e Konifelenisi’?

1. ‘Aunoa Mahe Tuiaki

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ‘a ‘Aunoa Mahe Tuiaki he ‘aho 17 ‘o Mē, 1982 ki he ongo mātu‘a ko Viliami Vea Mahe mo Kueni Tonga. Ko e fānau na‘e tupu hake ai: Tapaita Mahe Tu‘a, Seini Mahe Vaitaki, ‘Otuvea Mahe, Tevita Mahe, ‘Aunoa Mahe Tuiaki, Sanipoi Mahe, Uinita Mahe, ‘Ilisapesi Tonga.

Ako: Na‘á ne kamata ako pē ‘i he Lautohi Pule‘anga Livielá pea hoko atu ai ki he Ako Mā‘olunga ‘o Vava‘ú pea ne toki faka‘osi ki he Kolisi Taufá‘āhau mo Pilolevú, Ha‘apai.

Fāmili: Na‘á ne ma‘u hoa kia Lātū Vī Tuiaki ‘o fanau‘i ‘a e ki‘i foha pē ‘e taha, ko Solomone Gravier Tuiaki pea mo e ‘ofefine ohi, ko ‘Aunoa Lavemaau Jr Tuiaki. Na‘e ma‘u hoa ‘a Solomone kia Fe‘ofa‘aki Tuiaki pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki‘i foha pē ‘e taha ko Viliami Falaetau-he- Lotu Tuiaki Jr.

Ngāue: Na‘á ne hoko ko e Tokoni Sekelitali, Tauhi ‘Aho, Fefine Akonaki, Malanga Hoko ‘a e Siasi Uesiliana Tau‘atāina ‘o Tefisí pea ko e faiako ‘i he ngaahi Ako Tokamu‘a ‘a e Siasí.

Ko e tukulaumea: Ko e fefine fōtunga malimali ‘eni pea mo fotungofua ki hono kaungā fononga. Ko e fefine ‘ulungāanga lelei ‘i he taimi na‘e feohi ai mo hono kaungā ngāue mo e fāmili kotoa.

2. Sālote Folaumoetu‘i Fukofuka

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ‘a Sālote Folaumoetu‘i Fukofuka he ‘aho 22 ‘o Ma‘asi, 1947 ‘i Kolofo‘ou ka na‘e fakahingoa ia ‘i hono fanau‘i, ko Siale Afuhia. ‘I he pekia ‘a ‘ene kuí, Sālote Mafí‘āhau Pule, na‘e ui ‘e he fāmili ia ko Sālote pea na‘á ne fakamolulumalu‘i, fakaivia, mo fakalekesi ‘a e hingoa ko ia‘i he meimei ta‘u ‘e fitungofulu mā hiva. Ko e ‘ofefine si‘isi‘i taha ia ‘o Sione Folaumoetu‘i mo Siosepa Mafile‘o Pule Folaumoetu‘i, ‘o Ha‘apai. Pea ko e si‘isi‘i taha ia ‘i he fānau ‘e toko 9 ‘a ia ko: Kalisi Tu‘itavake, ‘Ofa-ki-Masilamea Mafi, ‘Aisake Folaumoetu‘i, Viliami Ponepate Folaumoetu‘i, Tango-i-Onehoko Tupou, Siosi‘ana Tu‘itavake Sunia Mafile‘o, Lu‘isa Kefu mo Kalolaine Fifita Puloka.

Ako: Ko e makatu‘unga ‘o ‘ene fononga, na‘e fakatoka ia ‘i he Lautohi Pule‘anga ‘a Nuku‘alofá, ‘o ne sivi hū mei ai ki he ngaahi kolisi, ‘i he fakatu‘amelie ke ne molomolomuiva‘e ‘i he sipinga na‘e tā ‘e hono ngaahi ta‘okete, ki he Ako Mā‘olunga ‘o Tongá. Ka na‘á ne hū ki Kolisi Kuini Sālote ‘i he 1959, pea hoko ko e Kāpiteni Faka-kalasi (Class Captain) ‘i he 1961 mo e 1962, pea lava‘i ‘a e Sivi Ma‘amaloá mo e Loumaile ‘i he ongo ta‘u ko ia. Ko e toko taha ia ‘i he kau ako ‘e toko 4 na‘e ma‘u sikolasipi mei he Siasi Uēsiliana Tau‘atāina ke hoko atu ‘ene akó ‘i he University of New England ‘i Armidale, New South Wales, ‘Aositelēlia. Na‘á ne ikuna ai ‘a e mata‘itohi Bachelor of Arts ‘i he Hisitōlia - ko e fili ia na‘e tuha mo ha taha na‘á ne mahu‘inga‘ia ‘i he Tala Tukufakaholó mo e Hohoko Fāmili. Na‘á ne toe ma‘u pē mo hono mata‘itohi M. A. mei Aositelēlia. Na‘á ne monū‘ia he‘ene ‘i ‘Aositelēlia fakataha mo hono kaume‘a lelei taha ko Sela Na‘a Lātū, ‘a ia ko e fakava‘e ‘o ‘ena maheni, na‘e fakatoka ‘i he Kolisi Kuini Sālote. Ko e Akó na‘e ‘ikai ko ‘ene taukei ngāue pē, ka ko hono ui mo hono ‘alunga.

Fāmili: Na‘á ne ma‘u hoa kia Dr. Uiliami Fukofuka (kuó ne pekia) ‘o ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 6:

Lu'isa Tuitokaloto Tsang-Yum, Siosepa Mafile'ō Tato, 'Olivia Mateaki-he-lotu Fulivai, Elsie Pakiamala Fukofuka, Tevita Tai Fukofuka, mo Denzel William Siufanga Fukofuka. Na'á ne 'ofa'i foki mo 'ohake 'a hono mokopuna na'e tauhingoa kiate ia, Siale Afuhia Fukofuka, 'o ne tataki mo poupou'i 'i he'ene ako he Kolisi Kuini Sālote, ke hokohoko atu pē 'a 'ene tukutukulaumea 'i he Kolisi. 'Oku 'i ai mo e makapuna 'e toko 11.

Ngāue: Na'á ne kamata faiako 'i he Kolisi Kuini Sālote, ko hono 'ofa'anga, 'i he 1972. Na'á ne faiako ai 'i he ta'u 'e 6 fakataha mo hono kaume'a mamae ko Lātūniua Taumoepeau-Tupou, kuó ne pekia. Hili ia, na'e hiki atu ki he Potungāue Ako 'a e Siasí (Va'a Ako Fakafaiako) mei he 1976 ki he 1977.

'I he ta'u hoko' (1978) na'e hoko atu 'a Sālote 'o faiako 'i he Kolisi Fakafaiako 'a e Potungāue Ako 'a e Pule'angá. Na'á ne hoko mei ai 'i he 'uluaki 'aho 'o Fēpueli 1979 'o faiako 'i he Ako Mā'olunga 'o Tongá, pea kau atu ki hono tataki 'o e ngāue fa'u silapa 'i he Va'a Fa'u Silapa 'a e Pule'angá.

'I Mē 1980, na'e hoko atu 'ene ngāue' ki he Va'a 'o e 'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga (USP) 'i Tongá ni, pea ko e kamata'anga ia 'o ha ngaahi ngāue fakafonua mo fakavaha'apule'anga ne hokohoko atu 'i he ta'u 'e 29 mei he 1980 ki he 2009. Na'á ne ngāue 'i he ngaahi lakanga kehekehe 'i he Ako'angá ni 'o kau ai 'a e tokoni tiuta, faiako, fa'u silapa ma'ae ngaahi Ako Tokamu'a 'a e Pasifikí, Pule Senitā 'o e 'Univesití, pea mo e lakanga taupotu taha, ko e Talekita pe Pule ki he Va'a 'o e USP 'i Tongá.

'I hono tataki 'o e 'Univesití, na'e fisifisimu'a 'a 'ene founa tataki fakalongolongo pē, ka na'e mālohi 'ene 'osikiavelenga, mapule'i mo 'ene tukupā ta'engata ke faka'aonga'i fakapotopoto 'a e ngaahi fakangatangata fakapa'angá ki he lelei lahi taha. Na'á ne tui mālohi ko e akó 'oku totonu ke faka'atā mo lava ke ma'u 'e he tokolahi taha 'e malava.

Na'á ne tui foki ko e fānau akó 'oku taau ke nau ma'u ha faingamālie tatau, neongo 'a e fakangatangata 'o e ngaahi founa' mo e ngaahi ma'u'anga tokoní. Ko 'ene 'ofa ki Tongá, tautautefito ki hono tupu'anga 'ofeina ko Ha'apai, na'e hā mahino 'i he ngaahi founa fo'ou na'á ne poupou'i'aki 'a e fānau akó mo fakasi'isi'i 'a e kavenga fakapa'anga ki honau ngaahi fāmilí.

Na'á ne tūkingata ke fakafaingamālie'i 'a e akó, ka na'e toe fokotu'u foki mo ha ngaahi makatu'unga mā'olunga ke tulitulifua ki ai. Ko e ngaahi makatu'unga ko ia' na'á ne fakafuo ki he kau ngāue' mo e kau taki na'á ne tokanga'í, na'e makatu'unga 'i he fakapotopoto, mapule'i mo e mohu founa. Ko e ngaahi makatu'unga ngāue taau ko ia', na'e faka'apa'apa'i mo tali lelei 'e he tokolahi.

Na'e 'ikai ngata pē 'a 'ene tukupā mo 'ene mo'ui ki hono ako'i mo hakeaki'i 'a e mo'ui 'a e kakai kehé, ka na'á ne toe manako lahi mo muimui'i fakamātoato 'a e fatongia 'o e fatu hisitōlia. Ko e Sekelitali Tonga mo e Tauhi Pa'anga ia 'o e Kautaha Hisitōlia 'a Tongá, pea na'á ne kau foki ki hono fa'u 'o e ngaahi tohi, kae 'uma'ā hono katiloka mo fakahokohoko 'o e ngaahi nāunau mo e ngaahi lekooti mahu'inga 'i he Tauhi'anga Tohi 'o e Talafakafonua.

Na'e fakakoloa ia mo 'Eiki Tu'ilokomana Tuita 'e he Ta'ahine ko Nanasipau'ú, ke na fakamā'opo'opo 'a e Tauhi'anga Tohi pe ko e Archives 'a e 'Ōfisi Palasí, fakataha mo e Kōmiti Talafakafonua 'a Tongá. Ko e fatongia mahu'inga eni na'e 'ikai ke faingofua hono vahevahe ki ha taha, ka na'e toki faka'ilo pē ki he fāmilí 'i he ngaahi taimi ki muí ni.

Na'á ne si'i mālōlō 'i he 'aho 13 'o Fēpueli, 2026 ki mu'a si'i pē 'i he Kātoanga Senituli 'a e Kolisi Kuini Sālote, ka ko si'ono 'ofa'anga.

Ko e tukulaumea: Ko e fa'ē na'á ne ma'u 'a e mā 'i hono kakava, 'a e 'ofa mo e faka'apa'apa, 'i he'ene lí'oa mo e fai fatongia ma'ae kakai 'o e ngaahi anga fakafonua kotoa pē. 'I hono ngaahi

ta'u faka'osi, na'a ne kei kau pē ki hono fa'u 'o e tohi ko e *Growing into the Future*, ko e ki'i talanoa mohu fakakaukau mo fakafiefia ki he kau fefine na'a nau kamata'i 'a 'enau ngoue 'i 'uta, pea mo e ngaahi pole na'a nau fehangaahangai mo ia 'i honau ngaahi fatongia tukufakaholo 'i he tala fakafonua. Ko e tohi ni 'oku vave ni pē 'a hono paaki. 'I 'api, na'e mālohi 'a 'ene tu'i, pea ko hono uho' ko e paotoloaki 'o e 'ulungāanga totonu.

Na'a ne mahu'inga'ia 'i he ako, pea mo hono tauhi 'a hoto fatongia, ngāue mālohi, 'ulungaanga lelei mo falala'anga, mo anga fakatōkilalo. Ko e ngaahi makatu'unga taau ia na'a ne fakafuo, mo uho'aki 'a 'ene mo'ui, pea pehē foki 'ene tanumaki'aki e mo'ui 'ene fānau. Ka ko e makatu'unga pau ko ia, na'e ākilotoa ia 'e he poto, 'ilo, mo e faka'aki'akimui, pea tuaiekemo kuo hu'i mahafu.

'Oku talanoa e tokolahi ki he'ene kata, ko e kata 'o e 'ilo fakakaukau mo e poto. Ko e fa'ahinga nēkeneka 'oku mapuna hake 'i ha taha 'oku fakae'Otua 'a e mahino kiate ia 'a e kaka'i. Na'a ne mafeia ke ne fakatonutonu, fakahinohino, mo faka'aki'akimui, ka 'oku ne lolotonga malimali pē. Na'a ne 'ofa'i 'a hono talafakafonua. Na'a ne ako'i 'a e kakai kehē 'i he 'ulungāanga faka'apa'apa faka-Tonga. Na'a ne paotoloaki 'a e tauhi e anga fakafonua ke tu'uloa pea ne laukau'aki hono Tongoleleka, hono tukufakaholo, 'a e Kolisi Kuini Sālotē, mo e ngaahi mata'ikoloa na'e fatu mo lalanga'aki 'ene mo'ui.

3. Sione Sama Ma'u

Na'e paaki eni 'oku te'eki ma'u mai ha fakamatala.

Fehu'i 1(vii) Pe kuo pekia ha taha ngāue 'Ofisi Siasi 'i he vaha'a 'o e Konifelenisi?

1. Kauiva'anga Telefoni Lataimu'a

Fāmili: Na'e ma'u hoa 'a Kauiva'anga lolotonga 'ene ngāue 'i Ha'apai, pea hokohoko atu ai pe 'ene ngāue 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Ngāue: Na'a ne kamata ngāue 'i he Faletohi 'Otumotu Anga'ofa' 'i he ta'u 1990 'i he va'a 'o e Faletohi 'i Nuku'alofa, 'i he lakanga ko e Shop Assistant, 'o lava 'a e ta'u 'e 5 nai. Na'e hiki mei ai ki he va'a 'o e Faletohi 'i Pangai, Ha'apai 'i he 1998 ko e Branch Supervisor. Ko 'ene ngāue ko hono tokangaekina 'o e fakalele faka'aho 'o e Faletohi 'o hangē ko hono fakamā'opo'opo e ngaahi me'afakapa'anga moe tokanga'i e ngaahi ngāue faka'aho 'a e Faletohi. Neongo na'e fou e Faletohi 'i he ngaahi ta'u faingata'a 'o kau ai 'a e ngaahi afā ne ne veteki pe 'o 'osi 'a e Faletohi, ka na'e 'ikai sītu'a 'a Kauiva'anga mei he ngāue ni, pea na'a ne tātānaki mo fakamā'opo'opo 'a e koloa 'a e Siasī ke hoko atu e ngāue, ko e fakapapapu'i 'oku 'i ai ha Folofola ke lau faka'aho 'e he kakai. Na'e ngāue pe 'a Kauiva'anga 'o a'u ki he'ene pekia, ko e kakato ia ha ta'u 'e 36 'ene ngāue mateaki ma'a e Siasī 'i he Faletohi.

Ko e tukulaumea: Ko e tokotaha fofonga fiefia 'a Kauiva'anga 'o taau mo e ngāue 'i he pisinisi pea pehee foki ki he ngāue 'i ha potungāue 'a e Siasī pea na'a ne fofonga faka'aki'akimui mo fakakalisitiane. Na'a ne tohinima lelei mo maau, fakamaau totonu 'i he pa'anga, tauhi lelei 'a e koloa 'a e Siasī, pea pehee ki he fakalele fakamatoato 'a e Faletohi. Na'a ne li'oa mo'ui pea mo mateaki 'o 'ikai fakalaulau ka na'e kumi 'e Kauiva'anga 'a e tapuaki mo'ona mo hono fāmili. Neongo kuo ne toka 'i he malumalu 'o Satai ka 'oku 'alaha 'o manongi hono 'ulungaanga 'i he manatu mo e 'ofa 'a e kau ngāue, pea 'oku tau fakafeta'i ki he foaki kakai 'a e 'Otua ne ta'imalie ai 'a e vaka 'o e Siasī. Toka aa 'i he nonga 'a e 'Eiki & 'ofa mei he Siasī.

3. KO E TĀPUAKI

‘o e Konifelenisi hono 102 / 2026,
mo e Senituli Ua ‘o e Lotú (1826–2026)

Huufi Falelotu Tatakamotonga I Mōnite, 23 Siune 2026

Rt. Hon. Rev. Dr Tevita Koloa‘ia Havea
Ko e Palesiteni ‘o e Siasí

Himi: 578 (1234), 604 (1356), 460

Lesoni: Saame 06, Selemaia 26.1-12, Fakahā 2.8-11

Folofola Malanga: *Hei‘ilo te nau tali, ‘o foki taki taha mei hono ‘alunga kovi; kau fakatomala ‘i he kovi ‘oku ou fakakaukau ke fai kiate kinautolú koe‘uhī ko e kovi ‘enau ngaahi faiangá (Selemaia 26.3).*

Kapau ‘e ‘ikai te mou fakaongo kiate au, ke fou ‘i he‘eku lao, ‘a ia kuo u tuku ‘i homou ‘aó, mo fakaongo ki he lea ‘a hoku kau sevānití, ko e kau palofita, ...te u ngaohi ‘a e falé ni ke hangē ko Sailó, pea ko e kolo ko ená, te u tuku ko e me‘a ke kape ki ai ‘a e ngaahi pule‘anga kotoa ‘o māmaní (Selemaia 26.3-6).

³ Perhaps they will listen and each will turn from their evil ways. Then I will relent and not inflict on them the disaster I was planning because of the evil they have done. ⁴ Say to them, “This is what the Lord says: If you do not listen to me and follow my law, which I have set before you, ⁵ and if you do not listen to the words of my servants the prophets, whom I have sent to you again and again (though you have not listened), ⁶ then I will make this house like Shiloh (sailo) and this city a curse^[a] among all the nations of the earth.”

Kaveinga: *Mou fakatomala, kau fakatomala* (you repent and I will repent)

Fakatapu & Fakamālō

Ko hotau laukau‘angá ‘oku fai ai ‘a e polepole mo e vikiviki, he ‘oku fakamatala ‘e hotau laukau‘angá hotau mahu‘ingá mo hotau ‘uhingá. Ko e hoto laukau‘angá ‘oku ‘ikai ke toe fehu‘ia, he ko e naunau toputapu ia ‘o e mo‘uí. Ko e laukau‘angá ‘oku ne fakama‘uma‘uluta kitautolu, ‘a e fonua‘ pea mo e lotu. Ko e senituli 2 ‘eni ‘o e Lotú ‘i Tonga: Tonga Fonua Monu‘ia, ‘Otua ‘aki ‘a Sihova ko hotau laukau‘anga.

Ko e laukau‘anga ‘o Tonga‘ ‘a e kei vilingia hotau fuka fakatu‘í, pea talu mei mu‘a, ‘oku kei tau‘atāina pē ‘a Tonga.

Na‘a tau viki ‘a e ngaahi ikuna mei he kolotau, pōvaí mo e tāmáté. Ko hotau kolotau malú he ‘ahó ni ko e Tohitapú. Pea te tau polepole ‘o ta‘engata, he ko e tama‘imata ia ‘o ‘etau tauhi lotú—ko e ‘Otua mo‘uí pea mo e Folofola Mo‘uí.

Kuo tau afe mai ki he tofi‘a mo e ‘api ko eni ‘o Tungī, ko e laukau‘anga ‘o e Kolo Kakalá mo e Ve‘eve‘e ‘o e Pakí, kae ‘uma‘ā ‘a e Tuitui–vao ‘o e Vao Kakalá. Talu mei he lika ki he Tāpuni Silivá, ‘o a‘u mai ki he Falelotu ko eni—ko e ngaahi laukau‘anga ‘o Tungī mo e kaingá ni. Kuo Hā‘ele mai ‘a e Tu‘i Fakalé‘ó mo e Konifelenisí, ke poupou atu he laukau ‘i ho‘o langa falelotú mo e tauhi lotú.

Na'e 'i ai mo e laukau'anga 'o 'Isileli mo Siuta, ko e 'i ai honau tempale' mo e Kolo Tapu. Laukau he fili kinautolu 'e Sihova ko 'ene kakai fili, pea ke ne 'afio 'i hono Kolo Hau, pea fai mo e hū kiate ia mei hono tempale'. Pea holoitounga hono faka'ofa'ofa', pea tafe hake ki ai 'a e tāpuakí mo e monū'ia kotoa.

Ko e folofola he 'ahó ni, 'oku hangehangē 'e veteki honau laukau'anga' pea 'e liliu 'a e tempale' ke hangē ko Sailó, pea 'e holoki mo e Kolo Hau ko Selusalema'; 'e liliu ko e koto tuva-maka, ke kumi kai ki ai 'a e manu hehengi 'o e 'otu mo'unga Heamone'. Ka hoko, 'e 'ikai to e fafanga 'a 'Eufaletesi mo Soatani.

"Fale 'o Siuta mo e 'Isileli kotoa, ko e hā kuo 'ikai ai ke mou fakaongo kiate au, ke fou 'i he'eku laó, 'a ia kuo u tuku 'i homou 'aó; ko e hā kuo 'ikai ai ke mou fakaongo ki he lea 'a hoku kau sevāniti', ko e kau palōfita'. Kuo u toutou fekau atu 'eku kau sevāniti', ka koloto ke mou foki mai, pea kuo mama'o homou lotó meiate au.

Pea ko eni, ka 'ikai ai pē ke mou fakaofi mai 'aki homou lotó, ...te u ngaahi 'a e fale' ni ke hangē ko Sailó, pea ko e kolo ko ená, te u tuku ko e me'a ke kape ki ai 'a e ngaahi pule'anga kotoa 'o māmani'.

Ko e mole lahi, pea mo e fakamā lahi, ka hoko 'a e fakakaukau 'a Sihová. Neongo ko e kuonga 'o Setekaiá 'i Siuta, mo 'Ananaia ko e foha 'o 'Asulí, ka ko hono faka'ise'isa' 'e laui to'utangata.

Mou Fakatomala, kau Fakatomala mo au!

Mou tafoki mai kau tafoki atu!

Mou 'unu'unu mai kau 'unu'unu atu.

He ka 'ikai, te u laiki homou laukau'anga' pea te mou hoko ko e koto fakamā ki māmani.

Ko Sailó, ko e feitu'u ia na'e 'uluaki langa ai 'a e tāpanekale' pea 'afio ai mo e kovinanité 'i he fuofua hū 'a 'Isileli ki he fonua 'o e tala'ofa'. Pea na'e hangē 'a Sailo ko ha nau kolomu'a'. 'I he kuonga 'o e kau Fakamaau, ko Sailo na'e fai ki ai 'a e Fakamaau' mo e fakatonutonu 'a e kāinga mo e fonua'.

'Oku fakamatala 'a 1 Sámiuela 4 ki he lahi 'a e fai angahala 'a e kau takí mo e pau'u 'a e kakai, pea faka'atā 'e Sihova 'a e kau Filisitía' ke hamu 'a Sailo, pea hoko 'a Sailo ko e koto maumau mo e 'auha.

Ko e fakatomala' 'oku 'ikai ko ha angahala, ko e fakatomala' ko e naunau ia 'o e fakahaohaoa.

'Oku 'i ai ha fakatomala kehekehe 'e 2. Ko e ui ki he fale 'o Siuta' ke fakatomala mei honau ngaahi 'alunga kovi'. Pea mo e tala'ofa' 'a Sihova, te ne fakatomala foki 'e ia mei he kovi na'a ne fakakaukau ke fai kiate kinautolu'.

Ko e ongo fakatomala ko ení, fakatou'osi; 'oku fakaiku monū'ia ki he kakai, pea fakahoifua foki kia Sihova.

Ko e me'a lelei ke fakatomala, he ko e mata tulutulu ia 'o e mo'uí mo e monū'ia'.

Ko e ta'efieongo 'a e kakai ki he kau Palōfita, na'e tupu ai 'a e 'ikai ke kei māfana 'a e tauhi kia Sihová.

'Oku pehe pē mo hotau fonua' ni, 'oku 'alu pē 'a e 'ahó mo e ta'efieongo ki he kau Palōfita'. Pea 'āsili aí kuo fepulingaki 'a e palōfita totonu 'a Sihová mo e palōfita FaceBook. Tonga, mou ō ki he lotú, pea lau ho'omou Tohitapú ke mou 'ilo 'a e Palōfita te tau mo'ui aí. Ko e Palōfita lelei, 'a e Palōfita te tau fakatomala aí, pea tau kamata he hala fakahaohaoa'.

Ko e faka'amu ia 'a e Saame': *'Ofa mai, 'Eiki, he kuo u vaivai, Sihova faito'o mai, he 'oku ngatata hoku ngaahi hui, pea mātu'aki takatu'u 'eku mo'u' he ngāue 'a e kau Palōfita lo'. 'Eiki, hamusi kimautilu 'aki ho'o faka'atu'!*

Ka laiki 'e Sihova honau laukau'anga, 'e 'ikai ke nau to e mahu'inga, pea 'e li'aki kinautilu 'e Sihova. 'E hiki mo e Kovinanite', mo hono ngaahi tala'ofa'. *Te nau hangē ha fu'u 'ufi palā—'ikai 'aonga ke ma'u me'atokoni, pea 'ikai ke 'aonga ke fakaili.* Ka hiki 'a Sihova, ko e 'osi ia 'ene faka'ofa' mo hono faka'apa'apa'ia'.

Na'e ha'u 'a Misa Lole 'o afe mai 'i Tatakamotonga 'o talitali ia 'e Fatukimotulalo, ko e 'alo 'o e Tu'i Kanokupolu ko Mulikiha'amea, 'a ē na'e Tu'i Ha'atalalaua fakamuimu', ko 'ene fa'ee ko Ikatonga, ko e 'ōfetine 'o Mohulamu Fua'amotu, ko e 'Alo 'o Mataele Tu'apiko, ko e Tu'i Kanokupolu.

Na'e fakafoki 'a Lole mei Tonga' ni 'i he tu'utu'uni 'a e Kōmiti ki he Ngāue Fakamisinale' 'i Pilitania. Pea foki 'a Lole 'o fai 'a e fakatonutonu mo e Kōmiti', pea nau fokotu'u ai ke Pule ki he Misiona 'i Niu Sila', pea toki hoko ko e Sekelitali Seniale 'o e Fakamafola Lotu' 'i he Pasifikí. 'I he 1850, na'e to e foki mai ki Tonga' ni, pea foki mai ki he kelekele tonu na'a na nofo ai 'i he 1822 mo hono ho'a mo hona foha ko Heneli. Pea fai 'ene Munomuna ko eni:

"Mele, ko si'oku 'ofa'anga, 'oku lava ke ke 'ilo'i mei langi' na, na'e 'ikai iku launoa 'eta ngāue, he kuo lava ai 'o 'omi e Kōsipeli' ki he kakai Tonga'. 'Oku lava ke ke sio mai..."

Na'e ha'u pē 'a e sevāniti ia 'a e 'Otua' 'o laku 'ene pulopula' kia Fatu mo Tatakamotonga, ka na'e toki 'asi 'a e pulopula na'e tanu he kelekele ko eni 'i ha ngaahi ta'u kimui ai. Ko e munomuna 'a Lole' 'oku mahino ai na'e 'ikai laiki 'e Sihova ia 'a Tatakamotonga pea mo Tonga koe'uhī ko e tuai 'a e hanga atu ki he 'Otua'. He na'e monū'ia pē 'a e tofi'a' ni, mo e Siasí, mo Tonga, koe'uhī he na'e 'osi laku pē 'e Lole 'a e pulopula mo'u' 'i heni. Hangē pē ko e fai 'e he kau LMS kimu'a, 'i he 1797. Ko e tuai pē 'ene tupu' he na'e pau ke mate pea toki mo'ui, pea hangē ko e tenga'i mūsita', na'e mo'ui 'afa'afa mo 'aonga, pea kuo hoko 'a e lotu ko ia', ko hotau laukau'anga 'i he Senituli 2 ko eni.

Te'eki ke 'i ai ha Sailo 'i Tonga' ni! Kuo tau laukau he pā 'a e mo'unga afi' he ongo hunga, pea talamai 'e he kau potó, na'a tau ofi pē ki he tuva-maka, kae hake mo e ngaahi *Tsunami*, 'o fakafou'ou mai hotau matāfanga' he mahu 'o e 'Ōseni; kei monū'ia pē 'a Tonga.

Tatamotonga, mou hoko atu 'a e ngāue na'e tūtuu'i heni 'e Lole hono pulopula' 'i he falelotu ko eni. **Mou manatu, ko homou kelekelee', ko e kelekele monū'ia.**

Mou hoko atu hono malanga'i 'a e fakatomala' 'i he falelotu' ni. Pea mou 'ofa mai aa Tatakamotonga 'o fakatomala, kae vave 'etau 'alu ki he langi, ki he 'api 'o 'etau tamaí. Ko e toki 'aonga mo'oni ia 'o e falelotu' ni, ke mou ma'u ai 'a e mo'ui ta'engata'.

'Emeni

4. FAKAHŪ LOTU FEHU'I

Senituli 2 'o e Lotu' 'i Tonga

Falelotu Toetu'u, Tatakamotonga I
Tūsite 24 Siune 2026

Ko e taha 'o e ngāue lahi ki he teu 'o e Senituli 2 ko eni, ko e **fakaului kakai ki he 'Otua'**. Kuo laka hake 'i he ta'u 'e 5 hono fai 'a e ngāue ko ia'. Pea ko e faka'osi eni he 'aho' ni, pea 'e tapuni aipē heni 'a e **fakaului Lotu Fehu'i Senituli 2**.

Kuo laumālie lelei ‘a Tungī ke ne kau ‘i he kau Ului ‘o e Senituli 2, pea ko e fuofua ului Lotu Fehu‘i pē ia ‘i hono falelotu‘.

Pea ko e tāpuni ‘o e fakaului Lotu Fehu‘i Senituli 2, ko e Pilinisi Pulé, Tu‘i Fakale‘ó mo Pilinisesi Sinaitakala Tuku‘aho. Ko e hā ko ā ‘a e lika ki he ongo hina tapuni siliva? Ko e makapuna eni ‘o Tungī Halatuituia, tā ko e ongo hina tapuni siliva ‘eni, ke hoko atu ‘a e monū‘ia‘anga mo e laukau‘anga ‘o e ‘Otua‘ i Tonga.

Pea ko e faingamālie faka‘osi aipē ‘eni, kapau ‘oku ue‘i koe ‘e he laumālie‘ ke ke fakatomala mo‘oni ‘i ho‘o ngaahi angahala‘ pea fakamo‘oni ho‘o tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi, pea tukupā ke ma‘u ho fakahinohino ki he mo‘uí mei he Tohitapú, mou ha‘u aipē ‘i he faingamālie faka‘osi ko ‘eni. *Mou tu‘u mai pē ‘i mui, kātaki.*

Himi: 522, pea mou me‘a mai!

Fehu‘i ‘o e Lotu Fehu‘i:

Kuo ke fakatomala mo‘oni ‘i ho‘o ngaahi angahala‘, pea kuo ke tali mo tui mo‘oni kia Sīsū Kalaisi, ko ho ‘Eiki Huhu‘í, pea ‘oku ke falala kakato ki he Tohitapú te ke ma‘u ai ‘a e mo‘uí ta‘engata. ‘Oku pehē ‘a ho‘omou tu‘ mo e tukupā!

Ko ia

Lotu Fakahū ki he tākanga ‘a e ‘Eiki.

Kelesi... ‘Ēmeni.

5. KO E OKOOKO KOLOA

**‘a e Konifelenisi hono 102 / 2026,
mo e Senituli Ua ‘o e Lotu‘ (1826–2026)**

Ko hai te ne lau ‘a e fu‘u koloa ‘o e Senituli hono 2 ‘o e Lotu‘ mo e kātanga fakafeta‘i 2026, kae pehē ki he ngāhi tāpuaki ‘o e Konifelenisi hono 102/2026.

Na‘e ‘alomālie pē ‘a natula mei he kamata‘ pē ‘o a‘u ki he ‘osi ‘a e Konifelenisi. Ko e kātanga kakai‘ia, he na‘e nōfo‘i hono ngāhi polokalama, tautautefito ki he ngāhi houa ‘iló. Ko e teuteu na‘e fai ‘e he ngāhi kāingalotu ‘i he Vahefonua Tongatapú na‘e faka‘ofa‘ofa pea lahi. Na‘e vahe ki he toko 3 ke lea ‘i he ngāhi houa ‘iló, ko e lea talitali, mo e lea faka–Konifelenisi, pea mo e toko taha ke ne fakamā‘opo‘opo mo lotu tuku.

Na‘e fakahoko foki ‘i he ngāhi houa ‘iló e ngāhi lēsoni mo e hiva, mo faiva ‘a e fānau to‘utupu, mei he ngāhi Vahefonua ‘o kau ai e ngāhi ‘a tahi mo muli. Ko e fuofua taimi foki ‘eni ke ngāue ‘aki ai ‘e he Konifelenisi e ‘Api ko Senituli Ua, ‘aia ‘oku tu‘u ‘i he fetaulaki‘anga ‘o e Hala Alaivahamama‘ó mo Hala Hihifó.

Na‘e ‘i ai mo e ngāhi pōlotu nai ‘e 6, pea ko e taha ai na‘e fakahoko ‘i he ngāhi fale fakataha‘anga ‘o e ngāhi fungavaka kehekeheke pē ‘o e lotu‘ i Tonga‘ ni, hangē ko Fale Masiva (STT), ‘Anasitasis (SOT Hou‘eiki), Siasi Tokaikoló, mo e Siasi Tonga Konisitūtone.

Ko e konga pē ‘eni ‘o e ngāhi koloa ‘o e Senituli 2 ‘o e Lotu Tohitapú ‘i Tonga‘ ni, mo e ngāhi polokalama kehekehe pē ‘a e Konifelenisi hono 102.

KOLOA MEI HE NGĀHI HOUA 'ILO'

1. Hon. Dr 'Aisake Valu Eke

“Ko e langa hake 'o e Siasi”

Ko e Siasi Uesiliana 'i he lau 'a Sione Uesile ko e kakai 'oku teu'i ke 'oua te nau ma'u 'a e nge'esi 'o e lotu kae ma'u 'a Kalaisi ko honau 'Eiki mo Fakamo'ui. Pea 'oku mahu'inga ke tau fakatokanga'i 'a e mahu'inga 'o e Siasi ke malohi. He ko e malohi 'a e Siasi 'oku ne fakamonū'ia 'a e to'utangata pea ka vaivai 'a e Siasi te tau kai pe 'a e nunu'a. Tau lahi hono ua, vaivai 'a e le'o 'o e Siasi hoko ai 'a e fu'u fakapō lahi he hisitolia. Ko e vaivai ia 'a e Siasi. Ka ko e malohi 'a e Siasi 'oku hoko ko e monu'ia ki he to'utangata. Na'e 'ikai puke 'e Pilitania 'a e koloa ko ia ka na'e hoko mai ai 'a e kau Misinale ke 'omi 'a e koloa ko ia 'o inasi ai 'a Tonga. Ko e langa hake 'o e Siasi ko e 'Eiki ia 'ene fakamo'ui hono kakai, fokotu'u ai 'a e Siasi pea 'oku 'iai hotau fatongia 'o hange ko e kau Misinale. 'Oku 'iai 'a e pa'anga 'e fiema'u, 'oku 'iai mo e kelekele, 'oku fiema'u mo e ako mo e ha fua ke langa 'aki 'a e Siasi. Ka 'ikai ia 'e vaivai 'a e Siasi.

2. Lord Tangi 'o Vaonukonuka

“Ko e Ongō 'Olive”

'I he himi 391 'oku hanga 'e Molitoni 'o fakamatala'i ai 'a e fu'u fononga 'a Tonga he ta'u 50 'o e lotu. Ko e ki'i fonua 'oku tu'u 'i 'oseni, 'ikai ke ma'u 'Otua pea masiva he lelei. Ka 'oku monu'ia he hake 'a e lotu fakakalisitiane. 'Oku ha 'i he veesi 5 'a e Ongō 'Olive, Lau pe he palofisai, toki 'olive 'e ua, Pule'anga mo e Siasi kae malohi ha fonua. Ko e palofisai ko 'eni 'ia Sakalaia, pea ko e ongo olive ko 'eni ko e fakataipe ia ki he Kovana pea mo e Taula'eiki Lahi, Seluipepeli mo Siosiuua. Pea ko e folofola 'a e 'Otua kia Siosiuua, kapau te ke fou 'i hoku 'alunga mo tauhi hoku fatongia, teke toki hoko ko e Fakamaau 'i hoku fale. Folofola kia Seluipepeli, 'oku 'ikai tu'u 'i he ivi pea 'oku 'ikai tu'u 'i he ngū ka ko hoku laumalie pe. Ko e Ongō 'Olive eni pea 'oku 'iai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Otua ki he Ongō 'Olive. Kuo pau ke ke fou

'i hoku ngaahi 'alunga pea ke falala ki he Laumalie 'o 'ikai ko e ivi, 'ikai ngū pe poto pe koloa. Mo'oni pe Palofisai ki he ongo 'Olive, mo fai 'utumauku ho'o mo fatongia mo ho'o mo ngafa kae malohi 'a e fonua. 'E to'ulu 'a e lolo mei he ongo fu'u 'olive pea ulo 'a e maama. Ko e fatongia 'o e ongo 'Olive ke fakamonū. Pea ko Tonga 'oku kei fononga he monū'ia ko ia.

3. Rev. Taufa Filiai

“Ko 'eku potungāue 'a Māmani katoa”

'Oku ou fiefia lahi 'i he Kaveinga ni, he ko e fakamanatu pe ia kiate kitautolu 'a e fekau lahi. Pea hangē ko e 'aho ni, ki he hilifakinima 'o e kau Faifekau mo e kau Faifekau 'oku lolotonga ngāue 'i he Siasi. Ko 'etau Potungāue 'a Māmani katoa. Ko e manava eni 'a e Helo ko Sione Uesilē. Ko 'ene manava 'oku faka-'Otua, he na'e hifo 'a e Laumalie 'o ne papitaiso ai. Pea ne fai ai 'a e lea ni ko e fakamanatu ko 'eku Potungāue 'a mamani katoa. Ko e o ki fe? Ko e o ki mamani. 'Oku 'ikai ko ho'o Potu Siasi, 'oku 'ikai ko e Siasi Uesiliana pe ka ko e feitu'u kotoa pe. Pea ko hotau fatongia ko e papitaiso kinautolu 'i he huafa 'o e Tamai pea mo e 'Alo mo e Laumalie Ma'oni'oni. Ko e monu'ia ia 'o Tonga.

4. Rev. Tevita Ngūngūtau Tapueluelu

“Ko e Halafononga 'o e Senituli 2”

Ko e fehu'i pe na'e kamata mei fe 'a e halafononga 'o e Senituli 2? Ko e tali 'a e fakahoha'a ni, na'e kamata pe ia mei he 'Otua ko e Alifa mo e 'Omeka. Kamata pe ia mei he finangalo 'ofa 'a e 'Otua mo ne finangalo ke foaki hono 'Alo tofu pe taha, ko e 'uhi ko ia kotoa pe 'oku tui pikitai kiate ia ke 'oua na'a 'auha kae ma'u 'a e mo'ui ta'engata. Kamata pe ia mei he lotu lelei na'e hifo mai mo hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi 'i he 'ene pekia mo 'ene toetu'u mo

‘ene ha‘ele hake. Pea ‘omi ai mo e fekau ke mou ō ki mamani ‘o ngaohi ‘a e kakai kotoa pe ko ‘eku kau ako he teu iate kimoutolu ‘o a‘u ki he ngata‘anga ‘o mamani. Ko e kamata ia ko e ‘aho ‘o e Penitekosi ‘o ne fakamanava‘i ha kakai ke nau ‘ave ‘a e ongoongo lelei. Fakafeta‘i ko e senituli ua e na‘e tapuaki ‘aki ‘a e fonua ni. Kapau teu fakama‘opo‘opo ‘a e halafononga ‘o e Senituli ua, teu pehē ko hono koloa ē ‘oku ‘inasi ai ko e me‘a tepu ko e ‘iate kitautolu ‘a e ‘Otua. Pea ko e fakama‘opo‘opo ‘o e koloa ko ia ko e tu‘ukimu‘a ‘a e ‘Otua ‘i he ‘etau me‘a kotoa pe ‘i he halafononga ‘o e Senituli ua ‘o e lotu.

5. Rev. Dr ‘Ungatea Fonua Kata

“Ko e Ngaohi Tangata mo Fefine kakato”

Ko e Siasi Uesiliana Tau‘ataina ‘o Tonga ‘i he lau ‘a e ki‘i Finemotu‘a ni, ko ‘ene Tamai ko e Siasi faka-kolo. Pea ko ‘ene Fa‘ē ko e Potungāue Ako. He ko e taumu‘a ‘a e Potungāue Ako ‘a e Siasi Uesiliana Tauataina ‘o Tonga ke akonekina ‘a e tamasi‘i mo e ta‘ahine kotoa pe ki he sino, ‘atamai mo e laumalie ‘o fakatatau ki he ngaahi akonaki ‘a Sīsū Kalaisi. Ko e fatongia fakafa‘ē ia ‘a e akonekina pea mo e fanafana me‘a mo e talatalaifale ko e fatongia ia ‘o e Potungāue Ako ‘o ‘ikai ko e Siasi pe ka ki he fonua fakalukufua. Ko e hā ‘a e tefito‘i fatongia ‘a e Fa‘ē ni, ko e akonekina ‘a e tangata mo e fefine ki he mo‘ui lo tolu.

KOLOA MEI HE NGĀHI PŌ LOTU

6. Rev. Dr Tevita Hala Palefau

Ko e me‘a ki he fu‘u konifelenisi ko ‘eni mo e fu‘u katoanga ‘o e senituli ua ‘o e Lotu fakakalisitiane ko e me‘a faka‘ulia mo‘oni. Ka ‘oku ‘iai ‘a e Talanoa ia ‘o Vava‘u lahi ko e fatafata mafana ko e me‘a faka‘ulia mo ia. Ko e kaveinga ia ‘a e hiva ‘o e Vahefonua ki he Senituli ua ‘o e lotu ‘oku Talanoa ki ai ‘a e Saame 8. ‘E Sihova hono ‘ikai fungani ho huafa ‘i mamani, he faka‘ulia mo‘oni. Ko e naunau ia ‘o e Senituli ua ‘o e lotu ko e faka‘ulia mo‘oni. ‘Oku faka‘ulia hono fu‘u talitali, ‘oku faka‘ulia hono hono hiva pea faka‘ulia hono Polokalama. Ko e senituli ua ia ‘oku faka‘ulia.

7. Rev. Tu‘aki‘apimahu Mahe

Na‘e kamata ke totolo ‘a e lotu Tohitapu ‘i Tonga ni. Ka ko hono me‘a tepū ko e Fale ‘o Tupou. Ko e lotu ‘i Tonga ni ko e me‘a ‘a Tupou, ko e Ako ‘i Tonga ni ko e me‘a ‘a Tupou. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e Tonga monū‘ia. Pea ‘e tukufakaholo ia ‘i Tonga ni he kuonga pea mo e kuonga mo e to‘utangata. Pea totolo ai ‘a e lotu ki Ha‘apai pea ‘alu ai ki Vava‘u. Pea hoko ai ‘a e tukufonua ki Langi neongo ne loto ‘a Vava‘u ia ke tuku kitautolu ki he ngaahi fonua muli, ki he ‘Ikale, Laione pea mo e Moa Ta‘ane. Folofola ‘a e Tu‘i, Vava‘u tuku ena, tuku pe ‘a Tonga kia Sihova. Tonga Monu‘ia ko e ‘Otua ‘aki ‘a Sihova.

6. KO E FAKAMĀLŌ

‘A E KONIFELENISI HONO 102/2026

Falelotu Fakamanatu Senituli ‘o e Lotu, Nuku‘alofa

Tu‘apulelulu, 2 Siulai 2026

‘I he faka‘osinga ‘o e Konifelenisi hono 102, pea mo e Fakamanatu ‘o e Senituli Ua ‘o e Lotu Kōsipeli ‘i Tonga, ‘oku fonu hotau lotu ‘i he fiefia mo e fakafeta‘i ki he ‘Otua Mafimafi’.

Na‘a tau kamata mo e Tō Folofola Malanga ‘a ‘Ene ‘Afió, Tupou VI, ‘o ne fakaafe‘i kitautolu ko e kau Uēsilia mo e ngaahi Siasi kotoa pē ‘o e ‘Otu Tonga‘ ni, pea mo e kakai ‘o e fonua, ke tau tu‘u fakataha ‘o “*Vikiviki ‘i he ‘Eiki.*”

‘I he malanga faka-Konifelenisi, kuo fakamanatu mai ‘e he Tangata‘eiki Palesiteni, ‘a e “*Ongo Fakafiefa ‘o e Senituli Ua.*” Ko e “ongō fakafiefa” ‘o e Senituli Ua ‘oku ‘ikai ko e ongo pē ‘o ha hisitōlia kuo hili, ka ko e ongo ‘o e Kōsipeli kuo fanongo ki ai ‘a Tonga ‘i he ta‘u eni ‘e uangeau, pea kuo liliu ia ko e hiva mo e “vikiviki ki he ‘Eiki.” Ko e me‘a ia kuo ne ngaohi hotau fonua ko ha “*Tonga Fonua Monū‘ia.*”

Ka u lisi atu pē mu‘a ‘etau ngaahi fakafeta‘i ki he ‘Eiki, ke tala ‘aki ‘etau hounga‘ia ki he kakai kuo ne tāpuaki ‘aki ‘etau katoanga.

1. Tūlou atu pē, ki He‘ene ‘Afió, Tupou VI, ko e Tu‘i ‘o Tonga; Tama Pilinisi Kalauni, pea mo e Fale ‘o Ha‘a Mohefo, koe‘uhi ko ho‘omou tataki mo ho‘omou kau ma‘u pē ki he ngaahi polokalama ‘o e Konifelenisi. ‘Oku tāpuaki ai pē ‘a e fekau‘aki ‘a e Siasi mo Fale Lahi;
2. Ki he ‘Eiki Palēmia, Kāpineti, Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘anga, ngaahi ‘Ofisi ‘o e kau Talafekau Lahi mei muli, mo e ngaahi hoa ngāue, ‘a ia na‘a mou fengāue‘aki ke teuteu‘i ‘a e ngaahi hala, ngaahi maama solá, ngaahi feitu‘u fakafiemālie, pea mo e ngaahi feitu‘u talitali‘anga kakai;
3. Ki he kau Taki Lotu mo e ngaahi Siasi kehekehe, mo e ngaahi Kautaha Lotu kotoa pē kuo nau kau mai ‘o fakahaa‘i ‘a e taha ‘a e Sino ‘o Kalaisi;
4. Ki he kau fakaafe‘ mo e kau fakafofonga mei muli, tautautefito ki he kau Faifekau, kau mēmipa mo e ngaahi kulupu mei ‘Aositelēlia, Nu‘usila, ‘Amelika, Fisi, Ha‘amoa, ‘Amelika, Siapani mo Pilitania mo e ngaahi fonua kehe pē, ‘a ia kuo nau fononga mama‘o mai ke kau fakataha ‘i he Fakamanatu ‘o e Senituli Ua;
5. Ki he kau malanga, kau lea, kau sea mo e kau ma‘u fatongia kotoa pē, ‘a ia kuo ngāue‘aki ‘e he ‘Otua ke fakalotolahi‘i mo langa hake hono sino–hā–mai ko e Siasi;
6. Ki he ngaahi kōmiti kotoa ‘o e Konifelenisi, kau ngāue ki he polokalama, lesisita, talitali kakai, nofo‘anga, fefononga‘aki, fakafe‘iloaki, liliu lea mo e kau tokoni kotoa pē, ‘a ia na‘a nau fakapapau‘i na‘e lele lelei ‘a e ngaahi polokalama kotoa mei hono kamata ‘o a‘u ki hono faka‘osi;
7. Ki he kau faihiva, kau ifi mo e kau hiva mei he ngaahi Vahefonua kotoa ‘o Tonga pea pehē ki muli. Mālō ‘i ho‘omou fa‘a kātaki, ngaahi houa lahi ‘o e akohiva mo e teuteu. Kuo mou ‘omai ‘a e ongo fakafiefa ‘o e Senituli Ua ‘o fakafonu‘aki ‘a e ngaahi ‘ahó ni ‘i he hiva mo e vikiviki ki he ‘Eiki;
8. Ki he ngaahi ako‘anga kotoa ‘a e Siasi Uēsilia Tau‘atāina ‘o Tonga, Palesiteni Ako, kau puleako, kau faiako, kau ngāue mo e fānau ako, ‘a ia kuo mou fakahaa‘i ‘oku kei mo‘ui pea kei fua ‘a e ngāue fakaako na‘e kamata ‘i he ta‘u ‘e ua–ngeau kuo hili;

9. Ki he Palesiteni ‘o e Konifelenisi ‘o e To‘utupu mo e ngaahi kulupu to‘utupu ki he ngaahi hiva, lesoni mo e faiva;
10. Ki he kau ngāue ‘o e ‘Ōfisi ‘o e Siasí, kau paaki, kau taibe, kau tekinolosia, kau mitia, kau faitaa, kau livestream mo e kau tauhi lēkootí. Ko ho‘omou ngāue tōtōivi mei tu‘a puipui na‘e tokoni lahi ki he hokohoko lelei ‘o e Konifelenisi;
11. Ki he Potungaue Polisi mo e Potungaue Mo‘urí, ‘i he tokoni ki he maau ‘a e fefononga‘aki mo e tokoni fakamo‘ui lelei;
12. Ki he kau ongosia mei he tafu mo e teuteu ‘o e ngaahi tēpile ke tauhi ‘aki ‘a e Konifelenisi. Na‘e māfana, ma‘a pea mākona ‘a e Konifelenisi, pea ‘ikai ha loto ‘e tāla‘a. Neongo ‘a e fa‘o mo e to‘o, ka na‘e li‘oa pē ho‘omou fola nima. Fakafōtunga ai pē e mohu mo e fiefia ‘a e Tauhi Lelei;

Pea ‘i he faka‘osinga ‘o ‘emau fakafeta‘i, ‘oku mau hiki hake ‘a e fakafeta‘i lahi taha ki he ‘Otua Mafimafi. Na‘a ne foaki mai ‘a e ‘alomālie, malu‘i ‘etau fefononga‘aki, fakatahataha‘i hotau loto, pea toe fakafou hotau ivi. Neongo kuo tau ongosia ‘i he sino, ka kuo fakaiivia pē hotau laumālie, he ‘oku ‘ikai ko hotau poto, pe ko hotau mālohi kuo fakakakato ‘aki ‘a e Konifelenisi ni, ka ko e ‘alo‘ofa mo e kelesi pē ‘a e ‘Otua.

Ko ia ai, ‘i he‘etau foki atu mei he “Senituli 2—Tonga Fonua Monū‘ia,” tau hoko atu ai pē ke “Vikiviki ‘i he ‘Eiki,” koe‘uhī ke kei ongo atu ‘a e “Ongo Fakafiefia ‘o e Senituli Ua” ki he ngaahi to‘utangata ‘oku hanga mai.

Ka kuo melema ha ngaahi kupu ‘i he manatu, fakamolemole ko e fakangatangata pē ia ‘o e tangata, ka ‘oku ‘ikai puli ha fakaongosia ‘i he ‘Eiki ki Langi.

Fakafeta‘i!

Rev. ‘Alifeleti Tikisoni ‘Atiola

Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisi